

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск VI

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
15 квітня 2002 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2002**

У збірнику наукових праць розробляється аспектологія лінгвістичних досліджень: українська ментальність в часовому та культурному вимірах, історико-лінгвістичні питання в дискурсі функціоналізму, ідіостилістична та стилістична проблематика сучасних досліджень та ін.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collection of scientific works the aspects of linguistic researches such as the Ukrainian mentality in temporary and cultural measurements, historical and linguistic questions in discourse of functionalism, individual stylistic and stylistic problematics of modern researches etc. are developed.

For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions in Ukraine.

Рецензенти: *А.К. Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.;
Н.В. Слухай, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Шевченко*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *В.А.Передрієнко*, канд. філол. наук, доц.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії: 02017, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 221-02-66.

**З повагою – викладачеві
історії мови Київського університету
імені Тараса Шевченка, глибокому
фахівцеві і прекрасній жінці –
*Вікторії Володимирівні Моренець***

Л.П.Гнатюк, канд. філол. наук

**ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА МОРЕНЕЦЬ (ОНИЩЕНКО) –
НАУКОВЕЦЬ І ПЕДАГОГ**

У публікації стисло схарактеризовано наукову й викладацьку діяльність доц. В.В. Моренець (Онищенко), яка понад тридцять років (з 1951) працювала на кафедрі української мови Київського університету імені Тараса Шевченка, а також подано бібліографію її праць.

Present paper is dedicated to the scientific and teaching activity of senior lecturer Victoria V. Morenets (Onyschenko) who worked at sub-faculty of Ukrainian language of Taras Shevchenko Kiev university over thirty years (since 1951) and submits the bibliography of her works.

Вікторія Володимирівна Моренець (Онищенко) понад тридцять років (з 1951) працювала на кафедрі української мови філологічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, прищеплюючи майбутнім філологам любов і повагу до Слова. Вихованка Київського університету, потомствений педагог, чуйний, уважний і сумлінний викладач, вона мала широке коло наукових інтересів, завжди перебувала в творчому пошуку. У 1963 р. В.В. Моренець захистила кандидатську дисертацію, присвячену атрибутивним словосполученням в українській літературній мові. Об'єктом її дослідження було художнє мовлення українських письменників, передусім Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Михайла Стельмаха та ін. Науковця цікавили передусім стилістично-образні функції означень у мові класиків української літератури, що відбито в низці статей, присвячених спостереженню над мовою їхніх творів. Вивчення атрибутивних словосполучень, на думку дослідниці, відкриває перспективи для пізнання окремих деталей (іноді досить суттєвих) мовних стилів і жанрів як в історичному, так і в описовому планах. В.В. Моренець зокрема переконливо довела, що узгоджене означення є органічним компонентом художнього образу, характерною рисою творчої манери Т. Шевченка, а художній розповіді І. Франка притаманне розгорнуте означення-порівняння, яке вводиться

письменником як доповнення до інших означень. У сучасній українській літературній мові, зокрема в мові художньої літератури, як виявила дослідниця, діє тенденція до збагачення й розгортання атрибутивних характеристик шляхом розгалуження й уточнення окремих часткових ознак. В.В. Моренець належать і зіставні дослідження, виконані на матеріалі атрибутивних словосполучень в українській та російській мовах (у співавторстві з Г.Г. Поліщук), а також в українській і білоруській. Окремі її публікації присвячені питанням зв'язності в художніх текстах (на матеріалі новел О. Довженка), а також синтаксичній однорідності.

Тривалий час доцент В.В. Моренець викладала старослов'янську мову. З цього курсу вона написала кілька методичних розробок, у тому числі програмованих посібників, у яких теоретичний матеріал вдало поєднано з системою вправ, враховано різний рівень опанування студентами знань. Багато зусиль Вікторія Володимирівна доклала до того, щоб індивідуалізувати й раціоналізувати процес навчання, поєднати наукову інформацію з практичними діями студентів, виробити в них уміння й навички аналізу старослов'янських текстів. Усі її посібники засвідчують дотримання принципів науковості, системності, послідовності, доступності, наочності, пошук нових форм і методів викладання. Особливу увагу наша колега приділяла вихованню у студентів уміння самостійно і творчо мислити, зіставляти й протиставляти мовні факти, робити належні узагальнення.

З успіхом читала Вікторія Володимирівна і курс лекцій з методики викладання української мови в середній школі, керувала педагогічною практикою студентів, науковими спецсеминарами "Питання культури мови в школі" і "Психолого-педагогічні основи вивчення української мови в середній школі". Вона уклала програму з методики викладання української мови в середній школі для студентів філологічних факультетів університетів (у співавторстві з В.І. Масальським), розробила методичні вказівки та завдання до контрольних робіт з цього курсу, опублікувала матеріали до граматики-стилістичного факультативу в 8 класі середньої школи, виступала на сторінках науково-методичних видань із пропозиціями щодо вдосконалення педагогічної діяльності студентів. Велику увагу викладач приділяла мовній

культури майбутніх філологів, дбала про залучення їх до науково-методичної роботи.

Спецкурси, які читала шанований усіма доцент (зокрема “Принципи і методи аналізу мови художніх творів”, “Мовностилістична композиція художнього тексту. Основи зв’язності”), ознайомлювали студентів із актуальними проблемами мовознавства, принципами і методами лінгвістичного аналізу художніх творів, теорією висловлювання, принципами структурно-семантичної організації художнього тексту.

Колектив кафедри історії української мови, у якому є чимало учнів Вікторії Володимирівни, висловлює своєму дорогому Вчителеві щирю подяку за сумлінну творчу працю, любов до Філології і велике людське серце, бажає міцного здоров’я, добра і благополуччя.

Бібліографія праць доц. Вікторії Володимирівни Моренець (Онищенко)

1. Стилістично-образні функції означень у мові творів Івана Франка // Наукові записки Київського університету.- Т. XV, вип. VII. Збірник філологічного факультету. – № 9. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1956. – С. 97 – 111.
2. Засоби конкретизації атрибутивної ознаки, вираженої прикметником // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – Вип. 2. – С. 40 – 46.
3. Стилістично-образні функції означень у мові творів Т.Г.Шевченка // Дослідження з літературознавства та мовознавства: Зб. наук. праць викладачів та аспірантів філолог. ф-ту. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – С. 28 – 37.
4. Стилістично-образні функції означень у мові творів Т.Г.Шевченка // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 2. – С.37 – 42.
5. До питання про розвиток типів означень в українській літературній мові (атрибутивні сполуки, утворені з участю родового присустановивного) // Питання історії та культури слов’ян. – Ч. II. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1963. – С. 90 – 98.
6. Атрибутивные словосочетания в украинском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1963.- 20 с.

7. Близьче до школи // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 6. – С.74 – 75.
8. Неузгоджені означення, виражені іменниками в непрямих відмінках // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 1. – С. 21-23.
9. Програмоване навчання з курсу старослов'янської мови // З досвіду науково-методичної роботи в університеті. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – С. 47 – 50.
10. Програма з методики викладання української мови в середній школі (для філолог. ф-тів університетів). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965 (у співавторстві з В.І. Масальським). – 26 с.
11. Програмований посібник зі старослов'янської мови для студентів філолог. ф-тів університетів: Фонетика. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966(ротапринт). – 64 с.
12. Спостереження над мовою творів Лесі Українки // Леся Українка в школі: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1966. – С. 224 – 234.
13. Науково-методична підготовка студентів і педагогічна практика в університеті // З досвіду науково-методичної роботи в університеті. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – С. 34 – 37.
14. Спостереження над мовою роману М. Стельмаха “Правда і кривда” // Методика викладання української мови і літератури: Респ. наук.-метод. збірник. – 1966. – Вип. 2. – С. 229 – 237.
15. Категорія ознаки як елемент художнього образу в творах М.М.Коцюбинського // Художнє слово М.Коцюбинського і його переклади на слов'янські мови. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968.- С. 33 – 46.
16. До питання синтаксичної однорідності // Вісник Київського університету. Серія філології. – 1968. – № 10. – С. 123 – 131.
17. Об общем и различном в развитии родственных языков (на материале атрибутивных словосочетаний в русском и украинском языках) // Вопросы славянского языкознания / Сб. статей под ред. Л.И. Баранниковой. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1968 (у співавторстві з Г.Г. Поліщук). – С. 3 – 10.
18. [Рец.] Рецензія на книгу О.М. Беляєва “Шляхи піднесення ефективності уроку з української мови в V – VIII –х класах // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 10. – С. 88 – 90.
19. Синонімічні засоби виразу означень у сучасній українській мові (матеріали до граматики-стилістичного факультативу у 8 класі

- середньої школи)” // Методика викладання української мови і літератури: Респ. наук.-метод. збірник. – 1970. – Вип. 4. – С. 86 – 96.
20. Методика викладання української мови в середній школі: Програма для філолог. ф-тів університетів. – К.: Вища школа, 1972 (у співавторстві з В.І. Масальським). – 30 с.
 21. Старослов'янська мова. Історична фонетика: Збірник контрольно-тренувальних вправ і методичні вказівки до їх виконання. – К.: Вища школа, 1973. – 78 с.
 22. Застосування статистичного методу при дослідженні синтаксису (до історії типів атрибутивних словосполук і їх поширення в українській мові) // Українське мовознавство: Міжвідомч. наук. збірник. – К.: Вища школа, 1973. – Вип. 1. – С. 117 – 125.
 23. Методичні розробки до курсу “Старослов'янська мова” для студентів філологічного факультету (вечірньої та заочної форм навчання). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1974 (ротапринт). – 66 с.
 24. Мовностилістичні ознаки жанру та творча самобутність письменника // Українське мовознавство: Міжвідомч. наук. збірник. – К.: Вища школа, 1974. – Вип. 2. – С. 59 – 66.
 25. До питання про розвиток і розподіл атрибутивних словосполук у східнослов'янських (українській – білоруській) мовах // Українське мовознавство: Міжвідомч. наук. збірник. – К.: Вища школа, 1976. – Вип. 4. – С. 21 – 27.
 26. Основи зв'язності в художніх текстах малої прозової форми (на матеріалі новел О.П. Довженка) // Вісник КДУ. Українська філологія. – 1979. – Вип. 21. – С. 81 – 90.
 27. Принципи і методи аналізу мови художніх творів // Програми спецкурсів та наукових семінарів для спеціальності “українська мова та література” філологічного факультету. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1979. – С. 62 – 64.
 28. Психолого-педагогічні основи вивчення української мови в середній школі // Програми спецкурсів та наукових семінарів для спеціальності “українська мова та література” філологічного факультету. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1979. – С. 20 – 21.
 29. Контрольні завдання зі старослов'янської мови для студентів-заочників філологічних факультетів. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1980 (ротапринт). – 16 с.
 30. Методичні вказівки та завдання до контрольних робіт з методики викладання української мови в середній школі (для студентів

четвертого – п'ятого курсів заочної форми навчання філологічного факультету) – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1984. – 36 с.

31. Характер зв'язків у художньому тексті // Українське мовознавство: Міжвідомч. наук. збірник. – К.: Вища школа, 1984. – Вип.12. – С. 122 – 127.

МОДУСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ФАКТОЛОГІЇ У ЧАСОВОМУ І КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Л.І.Шевченко, канд. філол. наук

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В ПРОСТОРІ ЧАСУ І КУЛЬТУРИ: СИМВОЛІКА ЖИВОГО ОДУХОТВОРЕНОГО СВІТУ

Запропоновано принцип аналізу вербалізованих форм ментальності в контексті розвитку символіки національної культури.

The principle of the analysis of the verbal forms of mentality in a context of development of the national culture symbolics is offered.

Лінгвістичне моделювання вербально представленої динаміки “картини світу” в історичному і психологічному часі можливе в аналізі семантичної трансформації міфопоетичної свідомості.

Українська мова успадковує бінарну опозицію індоєвропейців, що всередині “світу живого” виділяють підкласи “тваринного світу” (загальна семантична ознака плюс ознака “власне живого”) і “рослинного світу” (загальна семантична ознака мінус ознака “власне живого”).

“Власне живі” – семантеми зі значенням “дихати”, “дух”, “душа”, тобто людина і тварина, що наділені спільною здатністю “дихати” або “духом”. Звідси, з **duxjā*, беруть своє коріння (за реконструкцією Т.В.Гамкрелідзе і В’яч.Вс.Іванова) ст.-слов. *dymŭ, dychati* (дихати), *duchŭ, duša* (дихання, душа), вся слов’янська парадигма – болг. *душа́*, сербохорв. *душа́*, словенське *dúša*, чеське *duše*, словацьке *duša*, польське *duża*, верхньо-, нижньолужицьке *duša*, рос. *душа*. Латинське *dūša* розширює семантичну окресленість поняття і позначає “фізичне і душевне” самопочуття¹.

Важливо, що семантика дієслівної форми від “дух”, “душа” – “дихати” в деяких мовах, що несуть індоєвропейську генетику, спирається на ознаки, властиві саме живому, органічному, тваринному світові. Так представлена семантика у лит. *dūsŭti, dūsiŭ* (пихкати), *dušŭti* (покахикувати), латис. *dušēt* (пихкати, дихати, дрімати, відпочивати), ст.-ісл. *dúsa* (триматися спокійно) та ін.²

В опозиційній кореляції “живого” – “неживого”, протиставленні всього, що “дихає”, іншим формам життя лежать першопочатки великої цивілізаційної міфологізації свідомості народів, відбиті й українською мовою, пізнання світу як великої єдності “духу”. Вже в найдавніших індоєвропейських діалектах присутній регулярний етимологічний зв’язок понять “дух”, “душа”, “тварина”. Відповідно, одухотвореність тварин виявляється у стародавніх текстах персоніфікованими істотами, наділеними душею, як, зокрема, в авестійському “Гімні Душі Скота”: “до вас (небожителів) звертається зі стогоном Душа... Скота”³ і пізнішою типологією в національних мовах міфопоетичних метафор.

Одухотвореність як природна домінанта сприйняття і конструювання світу проймає собою не лише ранні цивілізації. Виявлений найширше у пантеїстичному, язичницькому світобаченні і ранніх формах естетичного моделювання світу принцип духовного ототожнення людини з “дихаючим” світом відбився у світоглядних реаліях релігій і філософських вчень, через мовно-семантичну динаміку і націоментальну специфіку представлений системами образного мислення народів.

Староукраїнська мова як рання форма репрезентації національної свідомості включає два основних, співмірних, але незалежних значення “душі”. Функціонально домінуючим виступає теологічно окреслене поняття “душа” і похідні від нього (*доуховєнство, духовникъ, духовница, духовныи, доухъ – святыи духъ*), але одночасно генетична пам’ять народу відтворює прадавнє розуміння “душі” як втілення самого життя, ідентифікації “душі” – “особі, людині”: *“ни жа/д/на дша да не имає/т/ жадного примѣсу до усего котаріѣ о/т/ загорна”*⁴. І розуміння “сумління, совісті, душі”, і “клятви, присяги”, які беруть на душу, світоглядно співвіднесені з обома окресленими поняттями. “Душегуб”, “душегубство” в українській свідомості віддавна не замикається у межах церковних уявлень про “душу”, хоча ментальна традиція пізнішого часу пересипана оціночними характеристиками типу: *“погубили християнську душу”* (особливо у протиставленні “християнин” – “бусурманин”). У підтвердних грамотах молдавських воєвод Петра, Романа, Олександра про надання монастирям і воєводам прав на володіння територіями і торгівлю названо принципи управління: *“а тако/ж/ соу/д/ци о/т/ со/ч/ви... щоби не смѣли ба/н/товати ти/х/ лю/ди/ ани соуди/т/ и/х/ ни оу чо/м/... хо/т/є прилоу/чт/се та/т/ба или*

доушегоубина или дивка волочена и тоє оусе щоби монастирю би/ло/ оуси глоби и прихо/д/ вєсь”⁵ і под. “Душегубина” – давній понятійний аналог сучасному розмовному “душоуб”, “душоубець”, тобто злочинець, вбивця.

Генетично єдина світоглядна модель індоевропейців диференціюється в історичному і психологічному часі народами, що вийшли з єдиної передньоазіатської колиски людства. У давньоіндійських брахманічних текстах символізується і вербалізується послідовність: *людина – кінь – бик – баран – козел*. Римський ритуал наголошує також на ієрархічній значимості насамперед *людини – коня – бика*. Але у хеттських ритуалах і міфологічних текстах спостерігається передусім залежність *людина – собака*, а кельтські саги (“Сага про вигнання синів Уснеха”) будують світоглядну модель пріоритетів: *воїни – жінки – пси – слуги*.

Слов’янська язичницька традиція, зокрема білоруські культові обряди, при освяченні нового житла передбачають ночівлю тварин у хаті в такій послідовності і наближеності до людини: *кура – гусь* або *кицька – поросля – віця – корова – кінь – людина*⁶ – від менш значимих до більш значимих, за порядком, протилежним і хеттським, і давньоіндійським, й італійським традиціям.

На антропоморфних же фібулах стародавніх киян символізовано **Велику богиню – Берегиню** (Житню Бабу, Рожаницю, Живу, Дану, Діву, Землю, Ладу і, можливо, Славу), функції якої у християнстві пізніше перебрала **Оранта**, з руками, що переходять у голови коней, птахів (півнів), котрі в уявленні наших предків пов’язані з найвищим культом – **сонця**. У символіці рушників, ювелірних виробів і стародавнього малярства під впливом саме солярних культів найчастіше передається зображення віщого птаха – **півня**, котрий постає символом зорі, вісником сходу сонця, що знає час і вміє його відраховувати. Так само, як і символічне зображення **коня** – уособлення і таїнства смерті, і воскресіння божества – сонця, яке сходить і заходить⁷.

У символізованому світі слов’янської давнини півня найчастіше приносять у жертву. Обряд воїнів Святослава, про який повідомляє Лев Диякон, котрі після поховання загиблих побратимів дарують водам Дунаю живих півнів, продовжують пізніше на Хортиці⁸. Скульптурні іграшкові зображення півників, як і коників – одна з найстійкіших традицій українського народного мистецтва.

Кінь – найближча істота стародавньому киянинові. Його люблять і шанують, з ним ототожнюють ритуальне дійство (тризну), ристалище і господарську діяльність, на його першість в оточенні людини вказує вже “Повість минулих літ”, описуючи смерть Олега від свого коня.

Об’єктами звіринного культу (а потім і вербальної символізації) були й інші птахи (*качки, гуси*, пізніше – *зозуля, соловей, ластівка, перепілка, голуб, сокіл*), домашні тварини (*віл, бик, коза*), звірі (*ведмідь, вовк, лисиця, лев* та ін.), але в найдавнішій ієрархічній символіці вже за часів Київської Русі найпершими все-таки будуть *кінь і півень*. Їх важлива роль у світоглядно-естетичній символіці народного світобачення українців виразно відбита в усній фольклорно-поетичній традиції, особливо – у частотних сталих формулах колядки, шедрівки, народної пісні: “*Ой морозе, морозенку, Добрий чоловіче, Зморозь того півниченька, Що він кукуріче*”⁹; “*Ой рано, рано, кури запіли...*”¹⁰; “*Що за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким... Та ходив коник вороненький...*”¹¹; “*Ой спитьсья Йвані... Спитьсья, дримайтьсья, Під ним кінь вороний Тільки спотикаєтьсья*”¹² та ін.

Характерною і продуктивною для спостереження над інтелектуальною еволюцією української мови є змістова конденсація, а одночасно трансформація в просторі часу і культури вербальних форм символічної узагальненості, що відбито у частотності фразеології не лише з базовими семантемами “**кінь**”, “**півень**” (і пізніше – у відтворенні парної співвіднесеності – “**курка**”), так і в побудованих на метонімічному принципі фразеологічних одиницях та їх літературних синонімічних аналогах: **кінь**: *підібрати віжки – підкручувати гайки* (ФСУМ, II, 122)*; *підкований на всі чотири ноги* (II, 123); *і в хвіст і в гриву* (I, 133); *повідкидати копита* (II, 136) – *дуба дати* (II, 136); *закусити вудила* (I, 199); *прокотити на вороних* (II, 166) – *прокотити з вітерцем* (II, 166); *сісти (сідати) на свого випробуваного коника* (II, 202); *триматися на коні* (II, 231); *з копита* (I, 226); *хоч конем грай* (II, 246); *з вудила* (I, 227); *був кінь та з’їздився* (I, 71); *коня тучити* (I, 272); *з місця в кар’єр* (I, 229); *коняча доза* (I, 271); *коника викинути* (I, 272) – *викидати колінце* (I, 272); *на коні* (II, 22); *на скаку* (II, 39); *коні ситі і сіно ціле* (I, 272) – *і кози ситі і сіно ціле* (I, 272); **півень**: *до других півнів* (I, 173); *до третіх півнів* (I, 178); *півня пустити* (II, 118); *пустити червоного півня* (II, 172); *нігде курці клюнути* (II, 79) – *ніде й галкою ткнути* (II, 79) – *ніде галки просунути* (II, 79) – *горошині ніде впасти* (II, 79) – *місця не*

було живого (II, 79) – нігде пальцем просунути (II, 80) – ніде ногою ступити (II, 80); хатка на курячій лапці (II, 241); курча жовтороте (I, 280); курячий мозок (I, 280); бігати як курка з яйцем (I, 54); кури загребуть (I, 279); кури не клюють (I, 279).

Як й інші символи – вербалізовані міфологеми давнього генетичного джерела – “*кінь*” і “*нівень*” у процесі еволюції національної ментальності, форм життя і господарської діяльності українського народу значною мірою втрачають божественно-ритуальний язичницький смисл, натомість набуваючи значення, пов’язаного з ситуативним, характерологічним, предметним узагальненням. **Абстрактна ж символіка, намагання окреслити людину у вимірах вічності і всесвіту формуються з прийняттям християнства у його мовно-понятійних категоріях.**

Бінарна індоевропейська опозиція **добра і зла** присутня в центральному слов’янському міфі про двобій бога грози Перуна з його демонічним супротивником Велесом. Перун живе на небі, на вершині гори і ототожнюється давньою свідомістю з характерологічними ознаками вищої сили, безсмертя і невідворотності кари за недостойні вчинки. Він переслідує Велеса, який краде людей, худобу і в деяких варіантах – дружину Перуна. Велес (**змієподібний ворог**, котрий живе внизу, на землі) не може уникнути кари божества вищого світу, хоча й ховається під деревом, каменем, обертається на людину, коня, корову. Безсмертний Перун розщеплює дерево, розколює камінь, посилає стріли і врешті перемагає підступного Велеса, а перемога завершується плодоносним дощем¹³. Цей міф дістає постійної вербалізованої атрибуції у книжній літературній традиції слов’янства, що дозволяє пізніше А.Назаревському навіть припустити, аналізуючи грамоти початку XVII ст., саме **книжне походження** поширених у грамотах порівнянь негативних персонажів зі зміями і вовками (іноді – і з тими, і з іншими одразу). Супротивники Шуйського, зокрема схарактеризовані як “воры”, “отпадши от бога и от правья веры, не яко крестьяне (христиане – А.Н.), но *аки и не человецы, аки змиеве из своих гнезд выползая, сипением своим, или яко волцы воя, хотя устрашити люди*»¹⁴.

Як розвиток слов’янського міфу в історичному часі сформувалася стала понятійна оцінність у метафоризованому світобаченні українців: повзаючі, змієподібні істоти завжди асоціюються з несподіваним нападом, бридкістю, мокрим холодом,

хитрістю, що і представлено найрельєфніше у казках про двобій зі Змієм-Гориничем, драконом: супротивники Кия, Щека й Хорива, Кирила Кожум'яки також змієподібні чудиська. (На відміну від східної символіки, де змії уособлюють мудрість і вище знання).

Характерно, що стійкі мовні формули, особливо оцінні порівняння з відтворюваною структурою і семантикою, відбивають реліктову ментальну свідомість українців, співвідносячи її з психологічним простором сучасної культури: *величний як бог, гарний як б., мудрий як б.; божественний розум, б. голос, б. краса, б. істина, б. природа* і т.д. І з другого боку: *слизький як змії, холодний як з., бридкий як з., повзе як з., шипить як з.*; фразеологічні єдності: *вигріти гадюку в пазусі (I, 89), гадюче кодро (I, 135), зиватися вужем (I, 215) – син. зиватися в'юном (I, 215) – зиватися як муха в окропі (I, 215)*. Навіть найбезневинніший з повзаючих – черв'як – завжди асоціюється як мінімум з іронічним ставленням до факту: *черв'ячок точить (II, 252), заливати черв'яка (I, 200)*.

Українська ментальність успадковує світоглядний негатив, що переноситься на хтонічних тварин в цілому, хоча і неоднаковою мірою: **жаба** – *ж. цицьки дасть (I, 185), ж. по коліна (I, 185); рак* – *знати, де р. зимують (I, 231) – син. бувати у бувальцях (I, 231); доки р. свисне (I, 174); мов р. печений (I, 299); як р. (II, 112); як р. на міліні (II, 280), червоний як р. (II, 252), пекти р. (II, 112); на безриб'ї і р. риба (II, 3); назад тільки р. лазять (II, 19); **риба** – *знову за р. гроші (I, 233); битися як риба об лід (I, 54) – син. на лід посадити (II, 26) – загаяти на слизьке (II, 26); дешева р. – погана юшка (I, 164); в каламутній воді ловити р. (I, 110); ні р. ні м'ясо (II, 86); дати ляща (I, 160); за жабри взяти (I, 196); зиватися в'юном (I, 215) – син. зиватися як муха в окропі (I, 215); зиватися вужем (I, 215), мов лин на сковороді (I, 298); набратися як лин мулу (II, 5); мовчати як р. (I, 300); носом ловити окуні (II, 91); риб'ячі очі (II, 181); р. обличчя (II, 181); р. серце (II, 181); р. кров (II, 181)*.*

Важливими для розуміння витоків української ментальності та її вербалізованих форм є не лише реконструйована семантика спільної для всіх індоєвропейських діалектів первісної лексики *Qzj*, звідки походять д.-рус. “ужъ” і укр. “вуж” (ст.-слов. *zmija*, укр. *змій* – евфемізм), але і світоглядна традиція культур індоєвропейського джерела надавати божественних, вищих характеристик діянню людини, яка перемагає зло, або й прямо ототожнювати її з безсмертними.

Кирило Кожум'яка в літературі періоду Київської Русі самотньо живе на березі Дніпра і відрізняється від звичайних людей могутністю і фантастичною силою, як і благородний Котигорошко та інші казкові **персонажі – змієборці**. Так в українській ментальності розвинуто морально-етичні координати світової цивілізації, представлені як прямі смислові і зображальні перегуки з “Ригведою” (“він убив дракона, що спочивав на горі”, “він убив дракона, він просвердлив (отвори для) рік, він розсік “чересла” гір”), “Авесті” (“той, хто убив рогатого Змія, котрий пожирав коней, пожирав людей”; “Ти, котрий переміг Вепра, що зневажає втечу, ти, котрий викликав загибель Змія”)¹⁵.

За спостереженнями Т. Тодорова, не лише міфи про богів-змієборців, але і замовляння проти черв'яків характеризуються у стародавній індоєвропейській традиції збігом лексем, а також магічних чисел: “дев'ять дочок Змія”, “дев'ять черв'яків” і т.д.¹⁶

Українська літературна мова успадковує представлену ще в індоєвропейській традиції символіку тваринного світу як одного з рівнів антропоморфно модельованого всесвіту. Ситуативно-функціональна значимість тварин у житті людини настільки виразна і типова, що дозволяє класифікувати їх за інтегральними ознаками: за ознакою наближеності до людини (лише домашні тварини) виділяються в ієрархічній послідовності – *кінь, вівця, баран, корова* і т.д., а також менші тварини – *собака, свиня, кішка* і т.д. Дикі тварини, що належать божеству, поділяються відповідно на **верхній світ** – *птаха, орел, журавель, ворон, горобець, тетерев, глухар, дятел, маленька пташечка, зяблик, гусак, водяний птах, лебідь, качка*; **середній світ** – *вовк, ведмідь, леопард, барс, пантера, лев, шакал, лисиця, дикий кабан, вепр, олень, лось, антилопа, дикий бик, тур, зубр, заєць, білка, тхір, горностаї, мавпа, слон*; **нижній світ** – *змій, змія, черв'як, видра, бобер, водяний звір, миша, кріт, черепаха, краб, жаба, риба* і т.д. До нижнього ж світу належать *муха, оса, шершень, воша* і т.д.¹⁷, що трансформувалося в українській ментальності та її вербалізованих формах як спільна негативна оцінка усіх істот нижнього світу: **миша** – *пропасти як руді миші (II, 169); ані рудої миші; гора породила мишу (I, 147); бідний як церковна миша (I, 54); оса* – *осине гніздо (II, 102); син. – іродове кодло; блоха* – *блошині укуси (I, 58); муха* – *муха вкусила (I, 303); мати мухи в носі (I, 303); крутитися як муха в сироватці (I, 276); бути під мухою (I, 74); як*

муха в окропі (I, 276); з мухи слона робити (I, 230) – син. зробити бугая із мухи (I, 230); їдять його мухи (I, 254) і т.д.

Ієрархія символічних форм і мовна рефлексія, що відбиває статус і оцінні характеристики символізованих назв тваринного світу, дозволяють зрозуміти джерела і витoki етико-естетичної оцінності в українському менталітеті, а також розгортання семантичної структури символіки в історичному і психологічному часі.

Розширення парадигми символіки тваринного світу відбувалося в українській мові як творення за понятійною і структурною аналогією, де всі повзаючі і комахоподібні включаються до неї: **гедзь** – який гедзь вкусив (II, 273); *гедзь напав (I, 138); джміль* – джмелі гудуть в голові (I, 164); **комар** – щоб і комар носа не підточив (II, 263); **мурашки** – по спині пробігли мурашки (II, 151); **хрущ** – в степу і хрущ м'ясо (I, 128) і т.д.

Теоретично обґрунтовуючи реконструкцію антропоморфних уявлень індоєвропейців, Т.В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов твердять, що такого типу аналіз не є “метамовою семантичного дослідження давньої культури, а **фрагментом самої системи уявлень про світ**, твореної самими носіями індоєвропейської прамови та її діалектів і **відображеної у семантиці відповідних лексем та їх комбінацій**”¹⁸ (виділ. автор.).

Поділяючи актуальність наведеної думки, вважаємо за необхідне розвинути її як проекцію діалектично безперервного й історично змінного буття на еволюцію вербалізованої ментальної свідомості народу. У мовних формах, понятійно корельованих із навколишнім світом, новими формами господарської діяльності та історично змінними світоглядними орієнтирами, актуалізуються номінації тварин, які у загальноранговій індоєвропейській класифікації наближеності до людини можуть посідати не найперші місця. Якщо у групі тварин верхнього світу майже незмінними залишаються пріоритети *орла, журавля, ворона (ворони)*, то периферійні в цій ієрархії щодо міфологічної акцентуації *лебідь, качка, гусак*, навпаки, частотно представлені як персоніфіковані істоти в різних жанрах українського фольклору, тоді як інші тварини верхнього світу відходять на маргінес символізованої національної свідомості.

Ще більша функціональна диференціація в психологічному часі спостерігається у вербалізації символіки тварин середнього світу. Для українців, як і народів, що вийшли з єдиного

індоевропейського прароду, незмінно пріоритетними залишаються **вовк** і **ведмідь** (очевидність цієї доміанти лежить як у традиції, так і в декларованій нами вище геопріродній мотивації уявлень про світ). Але подальша ієрархічна значимість тварин середнього світу переструктурована в українській світоглядно-символічній моделі. Вербалізовані символи актуалізовані в образах *лиса, зайця, дикого кабана, білки*, що не належать до найбільш значимих в індоевропейській ієрархії тварин. Натомість *леопард, барс, пантера, шакал, мавпа* та ін. відтворюють реліктову, або цивілізаційно успадковану мовну свідомість, асоційовану з запозиченням реалій інших культур. Окремо виділяється образна символіка *лева*, не лише як доміанта праісторичного кореня, але і як вплив греко-римської та пізнішої європейської традиції, де масштабний образ *лева* асоціюється з найвищою владою, силою (“*цар звірів*”), ім’ям *Лев* і його асоціативно-культурною семантикою.

Зміна ієрархічних пріоритетів символіки тваринного світу в процесі становлення національної ментальності та її форм у літературній мові – лише одна грань історичного руху свідомості та її мовних репрезентацій. Цікавими для спостереження є трансформації у семантиці символічного образу, коли розкладається його природна єдність, ідеальна сублімованість і відбувається різновекторний процес полісемантизації. З одного боку – абстрагування знакової символіки, з другого – конкретизації, навіть “буквалізації” слова і поняття, обмеження його “власне” номінацією. Меншою мірою процес конкретизації значення зачіпає символіку диких тварин, що зумовлено швидше психологічним фактором їх віддаленості від людини. Більшою – свійських тварин, що відбито в типологізованій конкретиці народної фразеології: **кобила** – *наче кобила в спасівку* (II, 44), *приший кобилі хвіст* (II, 163), *розказувати сон рябої кобили* (II, 187); **віл** – *як віл обуха чекати* (II, 268), *вола правити* (I, 119), *волам хвосту крутити* (I, 119); **бик** – *мов куций бик у череді* (II, 280) (син. *як порося на орчику величатися* (II, 280)), *брати бика за роги* (I, 61); **корова** – *наче корова язиком злизала* (II, 45) (син. *наче злидень злизав* (II, 45); *мов камінь у воду* (II, 77)); **теля** – *ніжності телячі* (II, 82), *покірне телятко дві матки ссе* (II, 143), *у бога теля з їсти* (II, 134), *боже теля* (I, 60), *як з телячого хвоста сито* (II, 272), *куди Макар телят не ганяє* (I, 277) (син. *де козам роги правлять* (I, 277)), *мов теля на нові ворота* (I, 300) (син. *мов баран на нові ворота* (I, 300)); **собака** – *ось де заритий собака* (II, 102) (син. *ось у чому сіль* (II,

102)), *очей у Сірка позичати* (II, 105), *підібрати хвоста* (II, 122), *попався жучку в панську ручку* (II, 147), *присохне як на собаці* (II, 161), *псу вільно і на попа брехати* (II, 171), *привикне собака за возом бігати, то й за саньми біжить* (II, 157) (син. звичка – друга природа (II, 157)), *пуститися на пси* (II, 174), *сидіти як собака в човні* (II, 199) (син. *сидіти як на голках* (II, 199), *сидіти як на кілочках* (II, 199)), *собак ганяти* (II, 209) (син. *баглаї бити* (II, 209)), *собаку з'їсти* (II, 209), *як собака на сіні* (II, 282), *дражнити собак* (I, 178) (син. *дражнити гусей* (I, 178)); **кінь** – *сісти (сідати) на свого випробуваного коника* (II, 202), *триматися на коні* (II, 231), *хоч конем грай* (II, 246), *був кінь та з'їздився* (II, 71), *коня тучити* (I, 272), *коняча доза* (I, 271), *коника викинути* (I, 272) (син. *викидати колінця* (I, 272)), *на коні* (II, 22), *коні ситі і сіно ціле* (I, 272) (син. *і кози ситі і сіно ціле* (I, 272)).

У сучасній літературній мові представлено широкий спектр фразеологізмів, семантика яких відбиває еволюційний процес трансформації від символічної моделі до конкретики. Часто конкретизація пов'язана з метонімічно виявленими ознаками: **кінь** – *підібрати віжки* (II, 122) (син. *підкручувати гайки* (II, 122)), *підкований на всі чотири ноги* (II, 123), *і в хвіст і в гриву* (I, 133), *повідкидати копита* (II, 136) (син. *дуба дати* (II, 136)), *закусити вудила* (I, 199) *прокотити на вороних* (II, 166) (син. *прокотити з вітерцем* (II, 166)), *з копита* (I, 226), *з вудила* (II, 227), *з місця в кар'єр* (I, 229), *на скаку* (II, 39); **свиня** – *коли б свині роги* (I, 270), *к свиням* (I, 276), *підкласти свиню* (II, 122), *у свинячий голос* (II, 237); **порося** – *як порося на орчику величатися* (II, 280) (син. *мов куций бик у череді* (II, 280)); **кішка(кіт)** – *як кішка з собакою жити* (II, 274), *як кіт наплакав* (II, 274), *чує кіт (кішка) чие сало з'їв* (II, 258), *вночі усі кішки сірі* (II, 237), *смішки з бабиної кішки* (II, 209), *як кіт з салом* (II, 274), *сукин кіт* (II, 219) (син. *бісів хлопець* (II, 219), *сучий син* (II, 220), *тягти kota за хвіст* (II, 233), *ще й кіт не валявся* (II, 263), *як кіт на мишу накинутися* (II, 274), *як у kota сліз* (II, 285) (син. *як кіт наплакав* (II, 285)), *гратися в kota і мишу* (I, 150), *кіт у мішку* (I, 268) та ін.

Мовна фактологія дозволяє аналогічно розглядати динаміку вербалізованих ментальних символів з опорними словами *коза* (*козел, цап*), *вівця, баран, гуска, індик* та ін. Характерно, що найбільш активно процес десемантизації символічного значення і, відповідно, спеціалізації значення в напрямку конкретики найбільш частотно

спостерігаємо у фразеологізмах, побудованих на лексемах, що називають істот, наближених до людини: *кінь, собака, вівця, кішка, корова, свиня*.

Традиційність, давнє походження і мовленнєва нейтральність фразеології, що спирається на назви свійських тварин, підкреслює і частотність та усталеність метонімічно структурованих стійких зворотів: *плентатися в хвості (II, 133), тримати трубою хвіст (II, 231), погладити супроти шерсті (II, 139), порости в пір'я (II, 150), тільки пір'я полетить (II, 227), прищемити хвіст (II, 163), жили рвати (II, 180), рильце в пушку (II, 181)* та ін.

Узагальненість вербалізованого символу, отже, спирається на типологізацію ознаки, ситуації, її метафоричне чи метонімічне осмислення в контексті антропоморфно побудованого світу і зазнає сутнісних семантичних, структурних і функціональних змін в історичному і психологічному часі.

Інтелектуальна динаміка мови в історично проєктованому дискурсі відображає реалії буття і цивілізаційний рух мислення, де ще в праісторичний період починається розпад всеобіймаючої світ, ієрархічно вибудованої язичницької символіки та її вербалізованих форм. Щоденне спілкування зі свійськими тваринами позбавляє їх вже у свідомості індоєвропейця міфічності, символіки ідеальних значень. Одночасно конкретний досвід типізується і відливається у стійких формулах, що в подальшому метафоризуються і функціонують як узагальнені номінації загальновідомої ситуації, явища, дії чи ознаки.

Трансформація у ментальності українців прагенетичних символів, представлених світом диких тварин, відбувається як понятійний розпад і специфікація початково цілісних уявлень. **“Вовк”** реконструюється в індоєвропейській мові двома паралельними лексемами **ulka^[h]* – та **uejt'-(n)-¹⁹* і виявляється у світових мовах не лише як спорідненість лексична (ст.-слов. *vliki*, словен. *vedanec*, *vedovec*, дав.-чес. *vědi*, хет. *uetna*, дав.-ісл. *vitnir* і т.д.), але і **як спільна культова понятійна символіка**, що охоплює і біологічну, і соціальну сфери (вовк – символ єдності племені, вовк – особливий соціальний статус, вовк – символ всезнання, що дарується вождю племені та ін.). Ж. Ле Гофф підкреслює, покликаючись на Е. Бенвеніста, а потім і Л. Гершеля, спадкоємність середньовічної традиції, що поєднує у мисленні і практиці жерців Стародавнього Риму людину, коня і бика з трьома функціональними цінностями –

верховною владою, воїнською звитягою і господарчим процвітанням. Ж.Дюмезіль продовжує думку, вказуючи на символічну семантику орла Юпітера, вовчиці Марса і свині богині землі та плодючості²⁰.

Якщо давня слов'янська і балтійська традиції, наслідуючи індоєвропейську понятійну сублімованість, виявляються у перетворенні людини на вовка, що робить її “віщою” і наділеною чарівною силою, а на голові у всезнаючого слов'янського князя-Вовка росте “вовче волосся”²¹, то понятійні аналоги спостерігаються і у старохеттській традиції (вовк і зграя – образ єднання і всезнання), і в давньогерманській (зображення воїнів у вовчих шкурах і характеристика їх як вовків), і у візантійській (символіка різдвяних ритуальних танців воїнів у вовчих шкурах та ін.).

В українській же мові понятійно і за символічним наповненням розрізняються лексеми *вовка*, *вовчиці* і *віщун*. У першому (конкретному) значенні лексема співвідноситься з образом і характеристиками знаного дикого звіра, а отже, і подальше метафоричне осмислення, фольклорна персоніфікація і вербальна символіка формуються як узагальнення, типізація його характерологічних рис, що рельєфно відображає українська фразеологія: *оділлуться вовкові овечі сльози* (II, 97), *погляд вовчий (а душа янгольська)* (II, 138), *погляд лисячий (та вовча думка)* (II, 138), *позирати вовком* (II, 140), *вовком дивитися* (I, 41), *глянути вовком* (I, 140), *про вовка помовка (а вовк у хату)* (II, 164), *смаленого вовка бачити* (II, 208), *хоч вовком вий* (II, 244), *щоб вовки були ситі і кози цілі* (II, 263), *і вовки ситі і вівці цілі (і сіно ціле)* (II, 245), *як вовка бояться, то й у ліс не ходити* (II, 269), *вовка ноги годують* (I, 115), *вовк в овечій шкурі* (I, 115), *вовча думка* (I, 116), *вовча натура в ліс тягне* (I, 116), *вовчий апетит* (I, 116), *впіймати вовка за вухо* (I, 112), *вовчий квиток* (I, 116).

“Віщун” як метафоризована, персоніфікована вербалізація, заглибленість у світ абстракцій, часових, духовних і буттєвих символів втрачає парадигматично-понятійний зв'язок зі словом “вовк”. Перетворена на вовка людина в українському фольклорі характеризується лише властивими дикій хижій тварині рисами, а віще начало – самодостатня, ірраціональна особливість, якою може бути ситуативно (чи традиційно) наділена будь-яка особа чи взагалі субстанція оточуючого світу. З такого розрізнення – і численні фразеологізовані топоніми типу “Вовче урочище”, “Вовча балка” і

т.д., а також фразеологія, широко розвинута в літературній традиції: *віще слово, віща думка, віщий символ, віщий знак* та ін.

Аналогічно відбувається в історичному часі процес розпаду понятійної парадигматики і в лексемі **ведмідь**. Позначаючи істоту, що за ритуальною значимістю поступається лише вовку, ведмідь в індоєвропейській традиції символізує, в основному, біологічну сферу – плодючість землі. І хоча в хетських ритуалах “люди-вовки” танцюють разом із “людьми-ведмедами”²², що перегукується з ритуальними танцями воїнів-готів у ведмежих і вовчих шкурах, а давньогерманські складні імена часто синтезують “вовка” і “ведмедя”²³, – паралельно хетський ритуал плодючості об’єднує “ведмедя” з іншими “тваринами богів” – леопардом і левом²⁴.

Внаслідок культової значимості первісна назва ведмедя зазнає табу в різних індоєвропейських культурах, зокрема слов’янських, де заступається описовою за ознакою схильності ведмедя до солодкого: і.-с. **med^[h]u-et* – праслов. **medved-ĭ* (той, хто поїдає мед), ц.-слов. *медведь*, чеськ. *medved*, укр. *ведмідь*²⁵.

Цікаво, що і германська традиція відтворює описовий термін типу слов’янського: дав.-англ. *Bēowuff* (бджолиний вовк), хоча табування формується насамперед заміною первісної назви описовою за ознакою кольору: від і.-с. **b^[h]er* (коричневий, бурий) бере початок дав.-в.-нім. *weco* (нім. *Vödr*), дав.-англ. *weca* (англ. *bear*), дав.-ісл. *bjorn*²⁶.

Так простежується семантична спільність моделей творення номінацій тваринного світу, хоча кожний тип культури і реалізував свою, домінуючу для ареалу типологію назв. Балто-слов’яно-германський ареал представлений у цивілізаційному русі від прагенетичної індоєвропейської традиції до витоків національних культур тенденцією до евфемічної заміни первісної назви особливо значимої в культі тварини, зокрема “ведмедя”.

Пізніша актуалізація християнської обрядовості, а також еволюція до конкретизації язичницьких символів сприяли однозначності цивілізаційних, а звідси і семантико-понятійних мотивацій. “Ведмідь” і в українській ментальності, і у стійких фразеологічних моделях, і у варіабельності семантичної сполучуваності – завжди дика тварина з певним переліком конкретних характерологічних рис. Корелятивний зв’язок “людина” – “ведмідь” досить прагматичний, навіть у метафоризованому

значенні: “обілити ведмедя” – показати когось кращим, ніж він є у дійсності; “зробити ведмежу послугу” – тобто погану і т.д.

Аналогічно конкретизовано характеристики й інших диких тварин *дикого кабана (вепра), тура (дикого бика, зубра), зайця, білки, видри, миші, крота* та ін., хоча в давній індоевропейській традиції всі вони культово, а отже, і символічно значимі.

Так, *дикий кабан (вепр)* за символічним статусом наближається до вовка, ведмедя, леопарда і лева, а його первісне значення дослідники виводять із семантичної основи “кидати”, “вивергати” (сім’я), що безпосередньо втілює давні уявлення про зв’язок із плодючістю тваринного і рослинного світу. Вепр – жертвна тварина, що вважається їжею “богів і героїв”, символом войовничості (шолом із “білими кликами срібнозубого кабана” у Гомера), належить до тотемних тварин германців, які ведуть родовід від божественної пари Івог та Адіо (“Івог” семантично корельований із “вепром”), “вепр” є культовим символом кельтської традиції. Балто-слов’янська традиція відтворює уявлення про величезного міфологічного “вепра”, що з’являється з моря, виблискуючи білим іклом у годину нещастя для священного міста Ретри²⁷. Виникає асоціативний перегук символіки з валлійською традицією, де цар Трвиз (Trwyth) перетворюється богом на кабана, а також гомерівською образною асоціацією – “богом-старцем”, що стає кабаном²⁸.

Реліктові вербалізовано-ментальні характеристики вепра, що присутні у перетинанні психологічного й історичного часу сучасної української літературної мови, пов’язані лише з конкретним уявленням про звіра: силою (*сильний, як вепр*), натурою (*лютій, як вепр; впертий, як вепр*), зовнішніми характеристиками (*здоровий, як вепр, страшний, як вепр, “кабан-іклан”* та ін.). Метонімічно присутність вепра як образного знака свідомості відбита у фразеології: *вкоротити ікла*²⁹, *скалити ікла*³⁰ та ін.

У кожному разі ментальний символізм в історичному і психологічному часі не є тотожним і залежить від багатьох факторів розвитку мови, передусім її місця у просторі національної культури. Названий принцип, на наше переконання, є універсальним. Конкретизація його може деталізуватися фактологією будь-якого рівня мовної системи. Ідіостилістичні модифікації змістової сутності символу залишаються у межах його конкретики та епітетного пошуку в зображенні характерологічних рис.

Дикі тварини з меншою ритуальною акцентуацією, такі як “засць”, “білка”, “лисиця”, “тхір”, “лось”, “видра”, “бобер”, “миша”, “кріт”, “краб”, “рак”, “жаба” та ін. у ментальності українців є лише координатами зовнішнього світу. Частотний у номінації цих тварин принцип табуйованого імені за домінантною зовнішньої ознаки (“засць” – первісне значення “сірий” від і.-є. основи * $\tilde{k}^{[h]}$ as-, * $\tilde{k}^{[h]}$ as-no-, пізніше “засць” від “стрибаючий”³¹; “лось” – табуїстична назва, заміщена евфемізмом “рогатий” і т.д.) у національній мові переростає в тенденцію до прямої номінації. Вторинна метафоризація фразеологізмів спирається на узагальненість постійних характеристик: “засць” – *далеко куцо́му до зайця (I, 159), убити двох зайців (II, 284), як солоного зайця ганяти (II, 282), на заячих правах (II, 19), заяча душа (I, 209), ганятися за двома зайцями (I, 136), провезти зайцем (II, 164); “білка” – як в колесі білка мотатися (II, 269); “лисиця” – погляд лисячий, та вовча думка (II, 138). Навіть “миша”, “кріт”, “жаба”, що їх коріння знаходимо у всіх давніх індоевропейських діалектах і які пов’язані з найдавнішою стійкою обрядовістю поховання (“миша”), смерті і хвороб (“жаба”), в літературній мові не є полісемантичними і мало фразеологізовані. Представлені в германській і слов’янській традиції (ракурс історичного часу) уявлення про “жабу” як символ смерті і хвороб³² фактично десемантизовані в термінологічному перифразі “грудна жаба”, і далі – розмовній метафоризації “жаба душить” – “злоститися”, “заздрити” (ракурс психологічного часу). Стійкі уявлення про “жабу” – метонімічна символізація її природного оточення, холоду, величини і т.д.: “п’їти до жаб”, “жаба п’їти цицьки дасть”, “холодна жаба сидить під серцем”, “як жаба на купині”, “жабі по коліна”³³.*

Аналогічно трансформується символіка “миші”: “Зоряний шлях” у східних слов’ян вважається дорогою душі у потойбічний світ й синонімізується (за асоціацією) з “мишиною стежкою”. Реліктова значимість “миші” в культовій ієрархії зберігається почасти у фольклорі, пов’язаному з Бабою Ягою, де завжди в її оточенні присутні “миші”(на що звернув увагу О. Потебня)³⁴.

Сучасна літературна мова фіксує лише прямі, об’єктивізовані характеристики ситуацій, в яких “діють” “миші”: “і миша не пролізе”, “як миша у пастиці”, “як руда миша зимою”, “як церковна миша”, “мишача душа”, “мишачий хвіст”, “переривати мишачі нори”, “ловити мишей”, “ані рудої миші”, “на серці наче миші

шкребуть”, “*як миші у норі*”, “*мишка тіпає*”, “*гратися в ката і мишку*”, “*як кіт на мишу*”³⁵ і т.д.

Вербальний простір “картини світу” постає в історичному і психологічному часі сукупністю трансформованих репрезентацій смислів. Формально іманентні мові закономірності виявляються в зумовленості і прогностичній стабільності зв’язку “дане – нове” – моделі комунікативної динаміки, що її відносять до Празької лінгвістичної школи. Реально – об’єктивний і чуттєво осмислений світ стимулює мовну динаміку, а отже, і нові вербалізовані форми його пізнання.

Стадіальний розвиток “картини світу” для будь-якої одиниці мовної системи є еволюцією, що потребує аналізу перетворень у просторі часу, але й у просторі культури, що визначає координати функціонування мови – цивілізаційні, естетичні, ідіостилістичні. Відомо, що є універсальні закономірності. Зокрема, “примітивним мовам бракує окреслень на абстрактні поняття, чи надрядні поняття. Зате в них багато окреслень на конкретні предмети. Так, наприклад, Дюрант підмічає, що австралійські тубільці мали осібні назви на окреслення собачого хвоста й коров’ячого хвоста, але не мали окреслення на збірне поняття “хвіст”. Таманці знали назви різних конкретних родів дерев, але не мали назви “дерево”. Індійське плем’я Шоктав інакше називало чорний дуб, а інакше білий і червоний, але не знало збірного поняття “дуб” чи “дерево”³⁶.

Цивілізаційний універсалізм розвитку мов (як інтелектуальний абсолют, конструктивний принцип еволюції вербалізованої свідомості) не відбивається у всіх можливих чи реально виявлених тенденціях розвитку конкретної мови, якщо йдеться про аксіологічні характеристики мовної динаміки: прогрес і регрес у мові однаковою мірою є етапами її стадіальних змін. Кожна мова має свій вектор розвитку, що потребує одночасно і звернення до витоків (протомови), і дистанціювання з метою осягнення її сутності в культурній історії власного народу. Можливі проєкції аналізу національної літературної мови – у розмежуванні субстанціонального статусу категорій історичного і психологічного часу з метою об’єктивації лінгвістичного знання.

Інтелектуалізацією в такому дослідницькому контексті є вектор розвитку від символічного універсалізму язичницької свідомості та її вербалізованих форм до специфікації, співмірності з реальним світом, що і визначає статус язичницьких символів у

“картині світу” нації. Системний аналіз вербалізованих форм ментального звернення до тріади “символіка язичницька” – “символіка християнська” – “символіка ідіостилістична”.

¹Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. В 2-х т. – М.– Тбилиси, 1984. – Т.І. – С.467; ²Там само. – С.467; ³ Там само; ⁴Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.- К., 1977. – Т.1. – С.332-333; ⁵Там само. – Т.1. – С.333; ⁶Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Указ. раб. – С.470; ⁷Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С.99; ⁸Там само. – С.152; ⁹ Українські народні пісні, наспівані Д.Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. – К., 1990. – С.76; ¹⁰Там само. – С.113; ¹¹Там само. – С.132; ¹²Там само. – С.185; ¹³Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – С.450; ¹⁴Назаревский А.А. О литературной стороне грамот и других документов Московской Руси начала XVII века. – К., 1961. – С.52; ¹⁵Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.528; ¹⁶Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995; ¹⁷Фразеологічний словник української мови. У 2 т./ За ред. Г.М.Удовиченка – К.,1985 (далі ФСУМ) ; ¹⁸Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.491; ¹⁹Там само. – Т.2. – С.492; ²⁰Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. – М., 1992. – С.242; ²¹Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.494; ²²Там само. – Т.2. – С.497; ²³Там само. – С.497; ²⁴Там само. – С.498; ²⁵Там само. – С.498; ²⁶Там само. – С.498; ²⁷Топоров В.Н. Указ. раб.; ²⁸Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.517; ²⁹ФСУМ. – Т.1. – С.111; ³⁰Там само.- Т.2. – С.203; ³¹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т.ІІ. – С.84; ³²Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905; ³³Фасмер М. Указ. раб. – Т.ІІІ. – С.27; ³⁴Потебня А.А. Указ. раб.; ³⁵ФСУМ. – Т.І. – С.489-490; ³⁶Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен, 1996. – С.122.

*Тут і далі покликання на фразеологічні одиниці за Фразеологічним словником української мови: У 2 т. / За ред. Г.М.Удовиченка. – К., 1985.

Ю.Л. Мосенкіс, докторант

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ РУСЬ

Основне завдання дослідження – показ етнімічних зв'язків між стародавньою Україною та середземноморським регіоном

The major concern of the research is a demonstration of ethnonymic relations between the Ancient Ukraine and Mediterranean Region

Безпосередній стосунок до передіндоевропейського мовно-культурного світу Чорномор'я, Середземномор'я і Кавказу має, вірогідно, назва представника етносу (етнофоронім) *рус-ин, рус-ич*, співвідносна з топонімом *Русь*, який за походженням є збірним іменником із значенням назви народу (пор. *чюд-инь* – *Чюдь, скіф* – *Скуфь* “Скіфія”). “В історії світової етніміки, очевидно, мало таких складних і заплутаних проблем, як та, що пов’язана з походженням Русі”¹. Як підкреслює академік М.Я. Марр, “термін *рус* досі не отримав остаточного роз’яснення свого походження”². Ю.А. Кулаковський у спеціальному дослідженні про назву Русі писав: “Старе питання про те, звідки пішло ім’я Русь і кому воно спершу належало, коли вперше з’явилося, давно поставлене в науці й не має досі такого розв’язання, яке могло б уважатися остаточним, і загадка, яка криється в ньому, не може вважатися розгаданою. <...> Але інтерес і важливість для нас цього питання накладають на нас обов’язок ставитися з увагою до всякої спроби проникнути в цю таємницю...”³. Огляд численних версій походження назви належить О.С. Стрижакові⁴. Назва *русин* фіксується починаючи з договору київського князя Олега з греками 911 року⁵, а *русич* зустрічається лише в “Слові о полку Ігоревім”.

М.С. Грушевський підкреслює, що Русь – “імя не варязьке, північне, а свійське полудневе”, що “приходить ся вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці”⁶. Варязьку теорію походження назви *Русь* руйнує “льокалізація руського імени на київській околиці й істнованне Русі в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі”⁷. За М.С. Грушевським, “спеціалізацію руського імени на Київі й Киянах... найприродніше можна пояснити тим, що імя Русі, яке б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі...”⁸.

М.Ю. Брайчевський звертає увагу на те, що важливий матеріал, стосовний до назви Русі, виявляється в ономастиці Кавказу і Середньої Азії, де відомі назви з подібними коренями. “Все це дозволяє цілком упевнено стверджувати, що ім’я Рос було

позначенням якоїсь етнічної групи, місцеперебування якої від досить давнього часу припадає на північно-східне Причорномор'я, Приазов'я, Північний Кавказ, і яка мала тісні та дуже ранні зв'язки з країнами Сходу (зокрема, Закавказзям)"⁹. За південне походження імені Русь (і навіть за зв'язок назви з Геродотовими алазонами) висловлюється О.Д. Удальцов¹⁰. Певну інформацію щодо часу перших фіксацій назви Русі та русів можуть дати згадки Нізамі (який користувався давніми джерелами, що визнається новітніми дослідниками) про війну Александра Македонського з русами¹¹. С.П. Толстов докладно розглядає середньоазійські (зокрема хорезмійські) зв'язки назви Русі, однак, на його думку, не менш (а, можливо, й більш) багаті жнива дала би розробка лінії Русь – Кавказ"¹².

З-поміж гіпотез про походження назви Русі, які не ввійшли до названого вище огляду О.С. Стрижака, варто зупинитися на одній, яка пов'язує *Русь* із давньою (судячи з усього, доіндоєвропейською) ономастикою Середземномор'я. Дослідники не раз звертали увагу на те, що у словнику Стефана Візантійського етруски названі слов'янами. Назву *Русь* із назвами етрусків (латинськ. *Tusci* < **Tursci*, грецьк. *Tyrsenoi*) пов'язував цікавий дослідник XIX століття О.Д. Чертков (високо оцінений провідним сучасним етрускологом проф. О.Й. Немировським), академіки М.Я. Марр і М.С. Державін. Самоназва етрусків *ras-na* (*-na* – відомий етрусський суфікс), вірогідно, є спрощенням кореня *tars-* / *turs-*, відомого з етрускої етнонімії й топонімії (грецьке *Tyrsenoi*, умбрське *Turscum* – назви етрусків; *Tartessos* – назва міста в Іспанії, заснованого, за А. Шультенем, етрусками; *Taruisa* – хетська назва Трої, пов'язана, за К. Паулі, В. Георгієвим, В.В. Шеворошкіним, із назвою етрусків). Спрощенням кореня *tars-* / *turs-* може бути не лише *ras-*, а й *rus*.

Варто зважати на яскраві паралелі назви Русі в тій середземноморській ономастиці, для якої можна припускати доіндоєвропейське субстратне походження. Пор. *Resos* – річка у Троаді, згадувана Гомером; *Rusellae* (з вірогідним коренем *rus-* і поширеним суфіксом *-el(l)-*) – місто в Етрурії, *Rosea*, *Rosia* – родюча область біля давньої столиці сабіян Реате, *Rutuba* – річка в Лігурії (південно-східній Франції), *Ruteni*, *Rutheni* – плем'я в Аквітанії, *Rutuli* – давній народ у Латіумі із головним містом Ардеа. Про гальські паралелі назви Русі пише О.С. Стрижак¹³. Питання про відношення сюди латинського *rus* "село" (для цього слова можна припускати

середземноморсько-кавказьке походження, пор. аварське *росу* “село”) лишається відкритим. Варта особливої уваги думка М.Я. Марра про те, що міграція етрусків зі Східного Середземномор'я на Захід (не лише в Італію на поч. I тис. до н. е., а й на Піренейський півострів – у Тартесс, заснований, за Б.Л. Богаєвським, ще, можливо, в III тис. до н. е.) могла проходити не лише морем, а й суходолом – через Україну¹⁴.

Але якщо в Середземномор'ї поряд зі спрощеною фонетично назвою *ras-* відомі й назви *tars-* / *turs-*, то таких назв слід чекати і на берегах Чорного моря, де відома назва *rus*. Такими виявляються назви агатірсів і травсів.

Геродот згадує агатірсів декілька разів. “А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром” (IV, 48). “Отже, від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі – народом неврів...” (IV, 100). “Агатірси є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас...” (IV, 104). Пор. опис мирного життя гіпербореїв у тій самій четвертій книзі того самого автора. “Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів” (IV, 13). В.М. Щербаківський вважає, що під назвою агатірсів відомі доіндоєвропейські мешканці України. З агатірсами він цілком правильно ототожнює гіпербореїв, підкреслюючи мирний характер останніх (за Геродотом) і знаходячи цьому археологічне підтвердження. Дослідник гадає, що гіпербореї були субстратною верствою для траків (фракійців)¹⁵. Агатірси визначаються як доіндоєвропейське населення, споріднене з кавказьким, яке зазнало тривалої індоєвропеїзації¹⁶. Я. Пастернак висловлює думку, що Геродотові агатірси, алазони й скіфи-орачі – нащадки трипільських племен¹⁷. Агатірси (агафірси), як і інші племена зі схожими назвами – тіріти, тірани (*Tyranoi*), відомі в басейні Дністра (*Tyres*)¹⁸. Про агатірсів (агафірсів) чи навіть агатурсів (*Agathyrsoi*, *Agathoyrsoi*) див. також в іншій праці О.С. Стрижака¹⁹.

Стефан Візантійський (*sub voce Traysoi*) ототожнює агатірсів із травсами, відомими в Родопах. Геродот (V, 3–4) згадує травсів серед фракійських племен, але досить вірогідна їх “фракізація” – пор. кельтизовані неіндоєвропейські племена (наприклад, піктів Британії) й гіпотезу Д. Дечева про утворення фракійців унаслідок іранізації етрусків, особливо актуальну в світлі близькості балканських та етруських етнонімів (*Tyrsenoi* : *Agathyrsoi*

тощо). Назва травсів цікава і непридиховим *t*, як у назві тирсенів (етрусків), і близькістю до назви Трої (про зв'язок останньої з назвою етрусків найдокладніше писав В. Георгієв²⁰). Назву травсів із назвою Трої вперше пов'язав В. Георгієв, а назви травсів і агатірсів пов'язував іще В. Томашек²¹.

Дуже важливо, що етруски Егейського моря називали себе *таварсами* (в написі на острові Лемнос *aker Tavarsio* “ager Tuscus (тирсенське поле, земля)”, де *Tavarsio* має другий вставний *a*, подібно до оскського *sakarater* “sacatur”, а дифтонг *ai* співвідноситься з *u*: пор. етруські форми *lauc-*, *laukh-* : *luc-*, *lukh-* “цар”²²). Отже, *Tavars-* = *Turs-*. Пор. хуритське *tarzua-*, урартське *tarsua-* “людина”. Урартський варіант *tarsuani* “людина” точно відповідає грецькому *tyrsenos* “етруск”. Зважаючи на ряд етруссько-урартських культурних паралелей²³ і викладений вище матеріал про етруські зв'язки назви Русі й хурито-урартської назви людини, пор. також ім'я трьох урартських царів – Руса (в асирійських джерелах Урса²⁴).

З іншого боку, треба поставити питання про можливість порівняння низки розглянутих етнонімів із назвою кримських таврів (*Tauroi* давньогрецьких джерел), яку традиційно пов'язують із суголосної назвою гірського хребта в Малій Азії (що підтримував і А.О. Білецький – усне повідомлення 1993 року). Той факт, що античні автори підкреслювали “дикість” таврів, не повинен бентежити: це було звичайне для тих часів приниження ворогів. (Так само тенденційно пізніше візантійці зображували й представників Русі. Так, перша згодка про росів у візантійських текстах – це повідомлення IX ст. про нашествя на малоазійське місто Амастриду на південному березі Чорного моря “варварів росів – народу, як усі знають, дикого й жорстокого”²⁵.) Насправді рівень культури й соціальної організації таврів був, як гадають сучасні дослідники, досить високим²⁶.

Ще Геродот зображує кримських таврів як плем'я, котрому добре відоме мореплавання²⁷. Це – ще один аргумент на користь зв'язку таврів із малоазійськими тирсенами (що пізніше стали називатись етрусками) й спорідненими з ними таварсами острова Лемнос – відомими мореплавцями. Однак головний аргумент на користь такого зв'язку – відомості про таврів не лише в Криму, а й на острові Лемнос в Егейському морі, де засвідчені близькі до етрусків таварси (проблему таврів на Лемносі розглядали С.О. Жебелєв, В.Ф. Мещеряков, С.І. Радциг, М.В. Скржинська, І.І. Толстой²⁸).

Як пише П. Гарчев, з IX ст. візантійські вчені дедалі частіше називають таврів “русами” (він припускає навіть, що це була самоназва аборигенів Таврики). Про русів Таврики вперше згадувалось у давньому переказі про перебування апостола Андрія Первозванного в I ст. н.е. у Боспорському царстві і Криму для хрещення місцевих мешканців. Але ототожненню русів із таврами поклато початок “Житіє Георгія Амастридського. Відомий візантійський вчений IX ст. Лев Диякон в “Історії” зазначав, що “тавроскіфів звичайно називають росами”. Воїнів князя Святослава він називає не лише “скіфами” й “тавроскіфами”, а й “таврами”, а самого князя – “начальником таврів”. У митрополита солунського Євстафія (XII ст.) так само зустрічається ототожнення “таври чи роси”²⁹. На наш погляд, таке ототожнення може бути пояснене генезою цих назв представників етносів (етнофоронімів): найдавніша назва тирсенів (етрусків) *tavars-* / *turs-* (*tyrs*) могла бути основою для творення не лише самоназви етрусків *ras-*, а й етнонімного кореня *rus-*.

Розглядаючи питання про давні зв'язки тирсенів (етрусків) із Північним Причорномор'ям, аж ніяк не можна оминати таких важливих північнопричорноморських археологічних знахідок, як етруські твори мистецтва. Етруські пам'ятки знайдені на околицях Керчі, в Анапі тощо. Так, відомий етрусський агатовий скарабей середини V ст. до н.е. з колекції графа Л.А. Перовського з зображенням скіфа й написом “скіф” (з кінця XIX ст. зберігається в Ермітажі). Ця пам'ятка – “красномовне свідoctво живого інтересу етрусків до культури далекого східного [щодо Італії. – Ю.М.] народу й безсумнівного знайомства майстрів Етрурії з особливостями культурного життя Скіфії й Північного Причорномор'я”³⁰. Цікаво, що попит на етруські мистецькі печатки в Північному Причорномор'ї зберігався довше, ніж у будь-якому іншому регіоні. В елліністичну епоху етруські майстри-традиціоналісти продовжували виготовляти за давніми зразками печатки з зображенням скарабейів лише для північнопричорноморських центрів³¹. Є підстави гадати, що тривале тяжіння етрусків до Північного Причорномор'я і пошана мешканців цих земель до етруського мистецтва мають глибокі історико-культурну традицію. Адже в давні часи мистецтво було невіддільною частиною міфологічної й магічної картини світу, а його естетична складова, як показав, зокрема, О.Ф. Лосєв, не відіграла першорядної ролі.

Зі сказаного витікає припущення про вірогідність міфолого-релігійних зв'язків давніх мешканців України з етрусками. Таке припущення знаходить мовне обґрунтування. Яскраві паралелі в етрусській мові знаходять такі слов'янські слова без скільки-небудь задовільної індоєвропейської етимології, як *кібець*, *кінь*, *цан*, причому позамовні свідчення дають усі підстави вважати названих тварин включеними в міфологічні уявлення, культовими³².

Очевидно, етруски чи близькоспоріднені з ними племена (так звані егейські тирсени, тобто етрускоїдні племена до переселення частини з них зі Східного Середземномор'я до Італії), добре відомі вправним мореплаванням, відвідували Північне Причорномор'я ще до періоду класичної античності (тобто до середини I тис. до н.е.) й навіть проходили цими землями при переселенні на захід. У класичні й елліністичні часи північнопричорноморський регіон міг приваблювати етрусків як земля, пов'язана в їх уявленнях із давніми, тепер уже міфологічними подіями. (Тим паче, що етруське світосприйняття, як відомо, надавало великого значення уявленням про долю і про шлях; такі уявлення добре відображені в міфі про Енея, запозиченому в римську культуру від етрусків³³.) Показово, що у класичний період твори етруського мистецтва були популярні також на Сицилії й Сардинії, тобто на тих островах, які також відомі етрускам задовго до класичного періоду. Інакше кажучи, добре відомі випадки, коли через багато століть після якогось давнього переселення знов обираються ті самі шляхи й ті самі території (аналогічна проблема добре відома у славистиці щодо ставлення різних слов'янських народів до Дунаю).

Отже, зіставлення власних назв дає змогу реконструювати мовно-культурний простір, що включав Україну (де засвідчена назва *Русь* і тотожні агатирсам гіпербореї, а в Криму – таври), Балкани (де засвідчені агатирси-травси), Малу Азію (де засвідчена назва Трої й звідки походять тирсени-етруски). Зв'язки давньоземлеробських культур України, Балкан і Малої Азії підтверджуються археологічно. Особливий інтерес становить аргументація на користь стародавніх зв'язків Русі з Кримом. А давня проблема можливого взаємозв'язку назви Русі й самоназви етрусків (що давно й широко обговорюється передусім у нефарній літературі) має бути виведена за межі фантастичних гіпотез і стати предметом спеціального наукового обговорення³⁴.

¹Ономастика України першого тисячоліття н. е. / Відп. ред. І.М. Железняк. – К., 1992. – С. 27; ²Март Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933–1937. – Т. 4. – С. 79; ³Кулаковский Ю.А. Новые домыслы о происхождении имени Русь // Eranos: Сб. ст. по литературе и истории в честь заслуж. проф. Имп. университета Св. Владимира Н.П. Дашкевича. – К., 1906. – С. 300, 309; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Укл. І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак. – К., 1985. – С. 120–124; ⁴Гординський С. Назви “Русичі” й “Русовичі”. – Вінніпег, 1963. – С. 12; ⁵Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 192; ⁶Там само. – С. 624; ⁷Там само. – С. 388; ⁸Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. – К., 1999. – С. 335; ⁹Удальцов А.Д. Основные вопросы этногенеза славян // Советская этнография. – 1947. – Т. VI–VII. – С. 13; ¹⁰Толстов С. П. Из предисловия Руси // Советская этнография. – 1947. – Т. VI–VII. – С. 40; ¹¹Там само. – С. 58; ¹²Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеевої Сарматії. У пошуках Русі. – К., 1991. – С. 200–201; ¹³Март Н.Я. Знач. праця. – Т. 1. – С. 110; ¹⁴Щербаківський В.М. Формация української нації. – Прага, 1941. – С. 52–53, 58–62; ¹⁵Там само. – С. 62–63, 67; ¹⁶Пастернак Я. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью-Йорк, 1971. – С. 21; ¹⁷Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – С. 199; ¹⁸Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеевої Сарматії. – К., 1991. – С. 99; ¹⁹Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М., 1958. – С. 199–201. Пор.: Мосенкіс Ю.Л. Проблеми дослідження генетично невизначених мов. – К., 1996. – С. 17–28; ²⁰Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М., 1996. – С. 211–213; ²¹Паллоттино М. Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. – М., 1976. – С. 377; ²²Немировский А.И. Этруски: от мифа к истории. – М., 1983; ²³Пиотровский Б.Б. Урартское государство во второй половине VIII века до н.э. // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 72; ²⁴Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст. Перевод. Комментарии / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Изд. 2-е, испр. – М., 1991. – С. 293; ²⁵Гарчев П. Державність таврів та час її існування // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 33; ²⁶Про це див. також: Пиоро И.С. К вопросу об этнической атрибуции названия “тавры” в римское время // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1998. – Вып. IX. – С. 138; ²⁷Русяева Г.С. Міф про Іфігенію в Тавриді // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 33. – С. 44; ²⁸Гарчев П. Знач. праця. – С. 99–101; ²⁹Неверов О.Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 62, 65–66; ³⁰Там само. – С. 109–110; ³¹Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001. – С. 118–121; ³²Ярхо В.Н. Эней // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 635; ³³Пор.: Мосенкіс Ю.Л. Етрусська мова як можливий субстрат на території України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Східні мови та літератури. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 32–37.

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ПИТАННЯ У ДИСКУРСІ ФУНКЦІОНАЛІЗМУ

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

НЕДОСЛІДЖЕНА ПАМ'ЯТКА МОВИ І КУЛЬТУРИ XVIII ст.

Виявлений у фамільному архіві дорожній журнал І.Г. Галагана 1780-х років – непересічне джерело для з'ясування інтеграційних мовних процесів, пов'язаних зі сприйняттям українцями інновацій у побуті та культурі народів Європи в добу дворянського просвітництва XVIII ст.

Found in the family archive travel notes by I.G.Halagan of the 80^{es} of the 18th cent. is an important source shedding light on the integral language ties related to the perception by Ukrainians of the innovations in everyday life and culture of peoples of Europe during the period of Enlightenment.

З другої половини XVIII ст. високоосвічена еліта Лівобережної України, значною мірою зросійщена (особливо у 70 – 80-ті роки), докладала зусиль для розбудови імперської держави, її культури і мови (династії Безбородьків – Політиків – Туманських та ін.), працюючи перекладачами в Сенаті, радниками в Колегії іноземних справ, у дипломатичних місіях, адміралтействі. Різнопрофільні експедиції П. Ричкова (1762-1772 рр.), С. Гмеліна (1768-1774 рр.), С. Паласа (1771-1776 рр.), В. Зуєва (1781-1782 рр.) та А. Шафонського (1784-1785 рр.), виправлені для обсервації визначальних регіонів Російської імперії, не обходилися також без активної участі українців у зборі і виданні матеріалів (А. Шафонський, Ф. Туманський та ін.). Зміна смаків паломників (пор. Записки В. Григоровича-Барського 1723-1747 рр.), як і мемуари російських дипломатів (А. Матвєєва, П. Крекшина, І. Желябузького та ін.), пов'язані з пізнанням матеріальної і духовної культури народів Європи, нового виробництва (вияв перших паростків у механізації процесів, загалом суспільного прогресу) зумовлюються потребами розвитку продуктивних сил через капіталізацію економіки. Навчаючи своїх дітей за кордоном, українське дворянство

відвідує театри, картинні галереї, кунст-камерні виставки, благодійницькі заходи гуманістів, вивчає переваги в архітектурі, паркової культурі, транспорті, оздоровленні, волевиявленні, дозвіллі тощо. Такий зміст мають „Записки поседневній” І.Г. Галагана – бунчукового товариша, колезького асесора (з 1784 р. – надвірного радника), що писані російською мовою староукраїнської редакції. Рукопис-оригінал¹ складається із двох частин. Книга I (записи подорожі до Лейпцига і столиць сусідніх держав упродовж 1781 р. – з 1 червня) має синюваті палітурки з хвилястими відтінками, шкіряним корінцем і накутниками. Обсяг – 90 арк. Формат – 10,2x34 см. Арк. 87-90 списані рецептами, проектами перебудови садиби на європейський кшталт: *Шахва для одежи, столик для журналу* (арк. 87), *Діогтяровский домъ: галерея на водѣ*, в якій виділяються: 1. *Сѣни*. 2. *Залка*. 3. *Комнатка*. 4. *Спалня*. 5. *Баня холодная с водою в бассейнѣ*. 6. *Крисла накритіє*. А ще: *Верхній етажъ сокиринского дому нового* (арк. 87 зв.-88) тощо.

Книга II (записи подорожей у напрямі: Париж – Мюнхен – Краків – Київ упродовж 1785-1786 рр.) має добротні шкіряні палітурки білявого кольору з блакитними шовковими шнурками. Обсяг – 98 арк. Крайні 12 аркушів чисті, на останніх замальовки: *шляпки фліоровіи, занавѣски какъ дѣлатъ*. Обидві частини писані розмашистим, дуже нерозбірливим почерком (уживання *ѣ* послідовне). Як свідчать виявлені закордонні паспорти на І.Г. Галагана, він справді перебував упродовж 1781, 1785-1786 років за кордоном у зв'язку з навчанням сина в Лейпцигу². Про „трикратну поиздку” автор згадує і в „Пунктахъ духовной”³ – „за воспитанієм сина чрез 7 лѣтъ в чужих краях”.

Західна Європа XVIII ст. постає через призму бачення українця на основі порівняння з рідним краєм: *Зараз ѣхали поузь деревушку Филць ... всю в саду* (39 зв.); *Сады птицами і соловьями изобилуют .. коихъ же голоса в забвеніє приводят* (там же); *Вѣхали в славную рѣку Рейнь, которая шире Днѣпра* (арк. 35); *Приѣхали в городъ, богемскую столицу Прагу – весьма великій хорошій, но улицы тѣсныє і кривши* (25 зв). Живомовна стихія бере гору з виявом поліських форм (*ноччу дощѣ ішоль, гарачая вода – 50; дыра – 55 зв., паритись, бура далѣе ѣхат не дозволила – 41 зв., въ 4 ради – 31 зв., над нею на горѣ замок розвалѣни стоить – 42 зв., мѣстечка сидят всі понад рѣкою – 41 зв.* Пор. ще в част. II: *начало смеркатис – 45 зв.,*

для здирства – 46, *переїхали р'їчечку, поїхали на прекрутую гору въ провожденіи в'їтру холодного і дощу и насилу одїхали – 42, Видно поля, винограды, горы, лугы, м'їстечка, села, дома – 42). На означення „водоспад” уживається криница: Тут проїхали криницу, которая шумит съ горы изобилно (Там же). Важливо відзначити метафоричні переноси, порівняння, означення: Квартира ж наша видом на Рейнь ... а берегъ р'їки усипань голанскими и разными кораблями, поромъ ходить великій ... то взадъ то впередъ і посердинѣ р'їки – 45; Розсїяно много жилищъ, на подобие хуторцовъ – 42 зв.; В м'їстечку [Чопѣ] улицѣ правелниі і широкіи – 27 зв. Такі ж переноси виявляємо в уважних замальовках сірчаних лікувальних ванн та „сухихъ бань”, де „идет пара с'їрчаная”, „в ней сидѣть должно на скамейкѣ в халатѣ байковомъ”, „посидѣль четверть часа”, „Голова же сидящаго на свободѣ взятая в доски съ дирию на подобие куны і около шеи обкладывается полотенцем, дабы пара не задушила. По томъ вышедши лежати надобно на теплой постелѣ” (57).*

Автор у дусі просвітництва XVIII ст. чарується „вольностями” на виборах бургомістра: „Удивително что в городѣ Бурсетъ всемъ весьма великая волность: всякъ дѣлать што хотя и не боится никого. Гарнизона і дисциплины нѣтъ, а солдатовъ городовыхъ хотя и есть нѣсколко десят, но всѣ съ здешнихъ мѣщанъ. Есть многіе, что натурално возвышаютъ челоѣческой духъ и ободрають сердца вселяя в нихъ смѣлость (53). Тривалі громадські сперечання з приводу перевиборів міського голови скінчилися відрадною несподіванкою: „В 12 часу ішоль улыцами народъ съ музикою і кричали: «Виват!» бургомістру старому, коего потвердили опять (56 зв.). Слово дисциплина виявляє актуальне ще значення «покарання, штраф», натомість потвердити – явний неологізм (на основі семантичного зсуву).

Непересічне значення виявленого рукопису для вивчення нової термінологіки, засвоєної із західноєвропейських мов у галузі градобудівництва, паркової культури та вияву інтер'єру: березовая алея (< фр. *allee*)⁴ (41 зв.), герби вызолочені на потолкѣ около плафона (фр. *plafond*), друга весьма велика зала (нім. *Saal*, фр. *salle*), открыт буфетъ (фр. *buffet*) (арк. 33); Есть в Лейпцигѣ кирха (н.в.н. *kirche* „церква”) съ колоколнею, коей купола (фр. *coupole*, іт. *cupola* „купол”) здѣлани в весьма высокімъ шпилемъ (нідерл. *spiil*, ниж.-нім.

spill) різними *фигурами* (п. figura < лат. figura) стоить невредима (29). *Статую* (нім. Statue < лат. statuo) узрѣли на площадѣ (25). Дорога, осажена в 4 ради *деревомъ фруктовим*, каменная *проспективная* (від проспектъ < нім. Prospekt «перспектива») на 8 верст (33 зв.). По обѣдѣ поѣхали і стали в Дрезденѣ, приѣхавши, в *отелѣ* (фр. hôtel) Линденбергеръ на площадѣ противъ *картинной галереи* (нім. Galerie, фр. galerie) (29). В другомъ *этажѣ* (фр. étage) крѣсло его [императора] стоить (48).

Лексика, пов'язана з помешканням, оздоровленням та культурним дозвіллям: до 21 марта продолжалъ я время в Лейпцигѣ, то в *квартирѣ* (нім. Quartier, голл. kwartier), то в гостях, то в себѣ, то на *променадахъ* (фр. promenade) в *комедіях-концертахъ* (нім. Konzert < іт. concerto). Рано ходили для *моціона* (нім. Motion < лат. mōtionem) по предложенію доктора (49 зв.). Рано ходили *за городъ в садъ зъ домомъ, где собѣрается общество прѣжи(х) для ігри* і називається сие мѣсто *фоксаль* (фр. faukeshall, англ. Vauxhall). Слово замінене згодом новим запозиченням з англійської мови *вокзаль*, що мало у минулому те ж значення.

Лексема *галерея* уживається ще на означення критих наземних переходів для просушування викачаної ропи на соляних заводах (за два кілометри від м. Курфїрста): Видѣль же колодязѣ солонїи съ коего насосы силою двухъ колесъ крутячихся в рѣкѣ, самѣ вытягивают и подают в верхнїи насосы, а тѣ еще в верхнїи. Оттоль та ропа гонится насосами в разнїи долгїи галереи наверхъ и усипается (31 зв.). Контекст засвідчує заміну давнішої словосполуки *овощи дерева* (ст.-сл.) на новомодний вислів *фруктови дерева* (див. вище).

Друга частина щоденника поглиблює наші уявлення про архітектурну лексику, театральну та суспільно-політичну термінологію, що значною мірою виявляється засвоєною у колах дворянства (усним шляхом), як-от: Видѣли *ігравшюю воду в ізобилии*, то есть превеликіи і весьма хорошо расположенїи *каскады* (фр. cascade < іт. cascade), много *фонтановъ* (іт. fontana), съ коихъ одинъ викидываетъ съ себе воду болѣе 20 саженой вгору (27 арк.), ходилъ съ синомъ в Лувръ, а ввечерѣ были в театрѣ, в комедїи съ *пантомимом* (гр. παυτομωος), на *болварѣ* (фр. boulevard) ідучи, встрѣтили слугу полицейского, кой читалъ по улицамъ, что будут преступника по приговору *парламентскомъ* колесоват, а в вечеру был я съ синомъ в

театр-варьете (фр. *variété*), где новая комедія была играна (38), съ подь *пидеестала* (фр. *pedestal*) Августова ест *бассейнъ* (фр. *bassin*) – 55; Церков соборная *архитектуры* (п. *architektura* < лат. *architectura*) старинной велика ... перегорожена двумя великими иконами в мраморнихъ *колонидахъ* (фр. *colonnade*) (40 зв.). Вдоль площади видно *проспектъ* (нім. *Prospekt*) и части выже сказанного города Сен-Жермена (19). Были в театрѣ на нѣмецкой *опера* (ит. *opera*): театръ великъ очень, музыка самая хорошая и великая, но актеры и *актриссы* (фр. *actrice*) противъ французских своимъ искусствомъ не будутъ (65).

Лексика вищих судово-урядових органів, дипломатії: В *парламентѣ* (англ. *parliament*, фр. *parlement*) вошедши в болшую залу, застали в присутствіи 80 членовъ сидящихъ в два ряда і одѣтих в епанчи чорніи съ рукавами, воротниками бѣлыми, какъ пасторы носят, а на серединѣ сидѣли 4 члени і одинъ с коих *президентъ* (нім. *Präsident* < лат. *presidens*) лѣтъ в 80). Былъ і г. *консуль* (лат. *consul*) російскій Сапожниковъ і дал лексиконъ і разни учителя (29). Сей городъ въ давности былъ столицею нѣмецкой землѣ, лутше сказать *резиденціею* (п. *rezydencja* < нім. *Residenz* < лат. *residentialia*) імператоровъ (49 зв.). Приѣхаль въ городъ и братъ імператора Фердинанд, *принць* (н.-в.-н. *prinçz*, с.в.н. *prince* < ст.-фр. *prince*) и стали съ *супругою* (ст.-сл. *сѣпрѣга*) своею въ *готелѣ* (фр. *hotel*) обрадомъ (47 зв.). Вчера приѣхаль, говоритъ, *курієрь* (фр. *courier*) съ Подсдама, что король прускій умеръ (27 зв.).

Нарешті, оновлена термінологіка, пов'язана із далекими мандрами, засобами переміщення та особами, що керують суднами: Божиею помощію начался мой *вояжъ* (фр. *vojage* „подорож”) 1785 года августа 8 д[ня]. Не спавши, взялъ *экстрапочту* (нім. *Extrapost*) і поѣхаль на всю ночь (27 зв.). Рано в 8 часу сѣли на *яхту* (голл. *jacht*) і поплыли на рѣкѣ Мейну. *Шкиперъ* (нідерл. *schipper*, с.в.н. *schifherre*) і *матроси* (голл. *matroos*, мн. *matrozen*) оставивши насъ на *яхтѣ*, упивались въ городѣ (35). Отсе(л) поѣхали уже ровними мѣстами и весьма хорошими дорогами – *шосе* (фр. *chaussée*) весьма скоро (41). Насилу прибились в м. Бохню на прошлогодную мою *дорогу цесарскую* ж, то есть *шосе* (78).

Не оминаючи загальнокультурного значення пам'ятки, звертаємо увагу читача на деякі критичні зауваження автора про переваги природної здорової краси людини над штучною –

оманливою: „В Вѣнѣ большая часть женского пола пригожих, а красавиць смѣло можно сказат, что четвертая часть есть і привесма тот свѣжій цвѣтъ в лицах і здоровое сложеніе они імѣют. Напротивъ того жь, парижскіе могут толко взят во всей Европѣ первенство в уборѣ модном і обхожденіи, разговорах, в одних поклонах і протчемъ прелестным образомъ, но не имѣющих той стройности тѣла, пользуясь, не употребляя нѣ бѣлили или румянь скверних парижских, соединенных съ вѣтреностію, нахалствомъ і разговорами двусмысленными, мотовством і обманомъ, что все тем называется музским человекомъ злимъ словомъ... (66 зв.).

Автор перебував у близьких стосунках із президентом другої Малоросійської колегії, фельдмаршалом П. Румянцевим-Задунайським, радником Колегії іноземних справ та членом посольства українцем Г. Політикою. Заїздив у столиці багатьох європейських держав, полишивши у своєму щоденнику цікаві узагальнення та щирі зізнання. Пам'ятка варта того, щоб бути опублікованою.

¹Зберігається у фондах Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського: Ч. I (ф. I, 1043) Ч. II, (ф. I, 3421); ²Див. під шифром: ф. II, 26058, II, 26068, II, 260064; ³Див.: II, 26065; ⁴Тут і далі відомості про походження слова за браком місця подаємо в контексті ілюстрації.

МОДУСНА МАРКОВАНІСТЬ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ВСТАВНІ СЛОВА І КОНСТРУКЦІЇ

На тлі загальних процесів формування національної української літературної мови розглядається модусно-синтаксична складова речення в ракурсі інноваційного представлення суб'єктивно-модальної сутності вставних слів і конструкцій.

The modus syntactic constituent of a sentence in aspect of the innovation presentation of subjective modal essence of parenthesis is considered on a background of common processes of formation of national literary language.

Особливо з другої половини XVI ст. виразно виступають дві соціокультурні площини – відстоювання прав на національну, релігійну, політичну самоідентифікацію і розвиток друкарства, освіти та науки, – у руслі яких формується поліфункціональна і загальнонаціональна староукраїнська літературна мова. Мовноваріативний плюралізм і синкретизм, прогресуючий зміст живомовних елементів у книжній літературній мові, розгалужена система жанрів і стилів, зміна естетичного зразка, зумовлена світоглядно-концептуальними параметрами, – різнопланові характеристики, що ілюструють рух мови не тільки у плані розвитку мовних форм, а засвідчують інший змістовий компонент української культури, отже, й її складової – мовного коду.

За увесь відтинок часу історії літературної мови церковнослов'янська мова, що уособлювала сакральність у східнохристиянському континуумі Київської Русі, рухалась від доміантної до паритетної і – навіть функціонально обмеженої – щодо староукраїнської літературної мови. Співвідносячись як трансцендентне, сакральне та мирське, профанічне, ці дві типологічно диференційовані мовні площини, що мають різні перетини в діяхронії, відповідно, проєктують систему концептуально-культурних парадигм. Опозитивне відношення сакрального-профанічного у мовному плані як церковнослов'янської і давньоруської мов у Київській Русі розглядається в роботі Б.А. Успенського¹. Про опозицію сакрального і профанічного в архітектурі Софії Київської² та ін.

Стара греко-візантійська традиція, реанімована другим південнослов'янським впливом, з XVI ст. втрачає своє посутнє значення не тільки у мовному аспекті, вона швидше асоціюється із самою ідеєю “рідної церкви”, до якої звертаються як до патріархальної старовини. До Франкового, “виломлюючися з об'ємів церковщини”, додамо, що стара літературна мова йде за подумом нових прогресивних течій, що ставлять передусім людинноціннісні орієнтири, мають антропоцентричний, модусний характер.

Модусна інтерпретація староукраїнських текстів у тому числі зумовлена і синтаксичними характеристиками. Модус – синтаксична категорія, проте вона виявляє різноаспектні характеристики, що можуть бути спроектовані як висновковий матеріал у філософію, семіотику культури, психолінгвістику, історичну граматику, історію літературної мови та ін.

Запропоноване Ш. Баллі загальне розрізнення диктуму і модусу як невід'ємних характеристик кожного речення співмірне із процесом породження висловлювання і є складною ключовою властивістю людської психіки³. Так, за Ш. Баллі, модальність є мисленневою операцією суб'єкта, який говорить, про те, що міститься у диктумі. За його термінологією, диктумна частина – корелятивна процесу, що утворює уявлення, модусна – головна частина, без якої не може бути речення – «вираження модальності, корелятивної операції, яка проведена мислячим суб'єктом»⁴. Наголошуючи на модусно-оцінній кваліфікації уявлення, учений підсумовує, що думку не можна звести до простого уявлення, що виключає будь-яку активну участь з боку мислячого суб'єкта. Така домінантна властивість експліцитного речення виражена у класичному вислові Ш. Баллі «модальність – це душа речення», що полягає у здатності вирізняти і протиставляти різні площини активної мислительної діяльності: «я» (особисте, суб'єктивне) і «не-я» (загальне, об'єктивне).

Модифікаційні способи представлення цієї теоретично-синтаксичної категорії речення висловлені в “Русской грамматике”⁵, “Современном русском языке” під редакцією В.А. Белошапкової⁶, в роботах О. Есперсена⁷, Г.А. Золотової⁸, І.Р. Вихованця (для порівняння^{9,10}) та ін.

Ідея швейцарського лінгвіста про розрізнення диктуму і модусу знайшла додаткову аргументацію в семантичному синтаксисі, що співвідносить інформативний, диктумний план речення із глибинною структурою речення, «станом справ» (за Н.Д. Арутюною).

Модусний план – інтерпретаційний, реляційний, який дозволяє мислячому суб'єкту висловлювати своє ставлення до сказаного, різні модальні відтінки значення.

Розвиток цієї ідеї Ш. Баллі полягав також у тому, що в сучасній синтаксичній науці модальність (від середньолат. *modalis*, від лат. *modus*) як семантико-функціональна категорія диференціюється залежно від позначення обов'язкового чи необов'язкового планів на об'єктивну і суб'єктивну модальність, остання нашаровується на основну, об'єктивну.

Термін “модус”, який запропонував Ш. Баллі, в сучасній лінгвістиці переважно заступлений “модальністю”. Проте залишаються відкритими питання про співвідношення модусу і модальності у філософії і лінгвістиці, модальності і предикативності, з'ясування меж та ієрархічності об'єктивної і суб'єктивної модальності, способи представлення і виявлення модальності, зокрема суб'єктивно-модальної, в експліцитному реченні та ін.

Основним виразником додаткової суб'єктивної модальності є вставні слова і конструкції, які, крім об'єктивно-модальної часово-способової характеристики, локалізованої у дієслові, уводять складнішу процедуру, що стосується усього висловлення як факту відображення навколишньої дійсності, тобто становлять оціню-кваліфікуючу групу, що є складною операцією мислительного акту.

У свою чергу, вставні слова і конструкції по-різному співвідносяться із суб'єктивною модальністю. Так, “більш технічне, ніж модальне виділення слів, сполучень і речень із зазначенням джерела повідомлення... Те саме слід сказати про виділення одиниць, що означають порядок висловлень, їх зв'язок, підкресленість певних частин, висновків”¹¹. Звідси випливає, що об'єднання усіх вставних слів і конструкцій за їх спільними формально-граматичними ознаками і способом входження у семантико-комунікативну структуру речення насправді потребує градації залежно від мислительної операції, яку здійснює мислячий суб'єкт. У свою чергу, класифікаційні параметри вставних слів і конструкцій мають ґрунтуватися не лише на модальних відтінках значення, а й на зіставленні логіко-співвіднесеної та емоційно-експресивної сфер людини. Якщо логіко-співвіднесена сфера передбачає оперування в категоріях, які швидше показують рух думки людини не в аспекті “невласне -я”, бо все-таки це індивідуальне, особистісне “я” (мовець, автор, мислячий суб'єкт) здійснює оцінювання фактів навколишньої

дійсності опосередковано, непрямо, тоді як висловлення емоційно-експресивних характеристик має суто індивідуальний, особистісний план, за яким виступає план “власне-я”.

У староукраїнській літературній мові активізація синтаксичних суб’єктивно-модальних характеристик у їх якісному і кількісному параметрах зумовлена комплексом причин, що переважно ідуть в руслі формування національної літературної мови, – антропоцентризм як оцінно-сутнісний вияв культурно-світоглядних пошуків староукраїнської доби, відхід від книжного (сакрального) зразка й адаптація книжних синтаксичних конструкцій під впливом живомовної стихії, орозмовлювання літературної мови і зростання у ній ваги і значимості суб’єктивного, авторського, розширення жанрово-стилістичної диференціації літературної мови як факт її поліфункціональності, виробленості тощо. За цими параметрами доба давньоруської (давньокиївської, давньоукраїнської) літературної мови виразно протиставляється староукраїнському періоду літературної мови як етапу формування її національних ознак.

Так, модальність, перефразовуючи Ш. Баллі, є не лише душею речення, а й самої доби та мовця. Спосіб представлення людської особистісної присутності мовця в тексті характеризується наявністю позиції автора у процесі повідомлення. За ступенем людської присутності у творі у процесі породження тексту розрізняються творення і відтворення. Відтворення – “намагання перекласти моє переживання на мову Іншого”, творення – “обернення внутрішнього на зовнішнє”, утворює гармонійний сплав ідеї і матерії, в якому форма набуває аристотелівського відбитку сутності”¹².

Д. Лихачов, характеризуючи поетику давньоруської літератури, відзначає її монументальний стиль, що виявляється в намаганні авторів усе ввести в певні норми, канони, все класифікувати, зіставити з відомими випадками церковної історії, проілюструвати цитатами зі Святого Письма. Усе разом це визначало творчість, в якій давньоруський письменник намагався виразити своє, не тільки і не стільки винаходжуючи нове, скільки комбінуючи старе¹³. Логічна структурованість, покликання на авторитетні джерела, цитати з яких унеможлилювали сумнів у достовірності викладеного, підпорядковувались книжному характеру тексту. Окрім цього, тексти переважно виконували дидактичну і/чи обрядову функції, що, відповідно, визначало їх мовну (церковнослов’янську - типологічно) і стильову (книжний характер засобів) специфіку.

Значною мірою сакральність мови, що одночасно була мовою божественної істини, мовою Святого Письма, мала богослужбовий характер, з одного боку, а з іншого – була й мовою літературною, наклало відбиток на її спосіб представлення диктуму, специфіку відображення модусних реляцій. У цьому плані використання тих мовних ресурсів, у яких би був представлений не загальний, об'єктивний, а суб'єктивний, особистісний план – ставлення до сказаного, оціночна інтерпретація – були б “профанічним” явищем. Певною мірою давньоруська літературна мова, сформувавшись за зразком першої літературної мови слов'ян, тяжіла до об'єктивізації викладу, його інформативного плану. Оригінальна література Київської Русі – особливо її середній слог (високий слог з його релігійною спрямованістю та низький, що до нього належать ділові та юридичні пам'ятки, не бере до уваги індивідуально-авторський оціночний рівень викладених фактів) – має основну установочну характеристику – передати щось відповідно, точно до джерела повідомлення, що не виходить за межі логічної структурованості засобів, що мають характер вставки. Авторський спосіб представлення – це швидше віднесення сказаного не до “власне - я”, “авторського -я”, а до вже відомого, апробованого, сказаного, почутого і перевіреного, звідси і залежність від цитованого матеріалу. Варто звернути увагу, що вставки оціночно-експресивного типу не зустрічаються й у такому жанрі як повчання (наприклад, “Повчання” Володимира Мономаха), де особистісний підхід, опертий на особистий досвід автора, визначає тло розповіді. Покликання забезпечували певну достовірність викладу, “знімали” з автора відповідальність за недостатню обізнаність чи, навпаки, надавали викладові більшої авторитетності і т.д. Саме такий об'єктивізований план викладу, що замикався в межах християнської моделі світу, спричинював появу вставних слів і конструкцій, що або мали на меті покликання на джерело повідомлення, або логічну послідовність, структурованість викладу думки в тексті.

На думку Я.А. Спринчака, функції вставних слів і конструкцій часто виражалися за допомогою таких вставлених речень, які надалі обмежувалися і замінювалися вставними словами і реченнями¹⁴. До сказаного додамо, що вставлені речення, на відміну від вставних, не містять суб'єктивно-модальних інтерпретацій інформативного плану повідомлення, що, відповідно, виражає або певну специфікованість вставлених конструкцій у найдавніший період існування писемної

мови, або ж стосується меж виділення вставних слів і конструкцій та вставлених речень у синтаксичній науці.

Середньовічна канонічність замикає коло традицій, уводячи людину в світ, обмежений каноном сакральності. Ідеї Відродження, Ренесансу, а згодом і бароко – виводять людину зі світу аскези, містицизму, страху перед есхатологічним кінцем. Середньовіковий тягар релігійного дозволяє бачити не уніфікованість тексту, відповідність канону, а виводить мислячу людину, яка здійснює і репрезентує сферу своїх особистісних цінностей, творить, а не відтворює. Тому давні періоди мови мають ще один вимір – за їх модусною характеристикою, що, буквально, є способом, мірою вияву активної позиції автора в процесі пізнання світу. З цієї причини класифікаційний реєстр вставних слів і конструкцій у староукраїнській літературній мові зростає. Безперервність продовжується у використанні вставних слів і конструкцій на позначення логічної структурованості, послідовності думки, вказівки із зазначенням джерела повідомлення, щоправда, еволюція цих груп вставних модифікаторів пов'язана лише з історією форм та їх функцій: А так(ъ), **межи иншими речами**<,> тые мѧ найбарзѣй ю(ж) давно фрасують<,> и жало(ст) в ср(д)цу мое(м) невымовную в(ъ)збужають (Спал.,3). Інші – суб'єктивномодальні угруповання, що вказують на впевненість-непевненість, достовірність-недостовірність, емоційно-експресивні, інтимізуючо-контактуючі характеристики, активізуються: Тая е(ст) вѣра православна <:> в(ъ) што, **коне(ч)не**, потреба абы вѣри(л)<,> и вы(з)нава(л) ка(ж)дый котори(й) пра(г)не(т) и зычи(т) собѣ збаве(н)я (Діал МП, 325 б); Деса(т)ма о Речи Посполито(й) црковной<,> **яко-(м) южь в(ъ)спомнилъ**, книгами<:>, которы(х) заразо(м) выдамъ (Спал., 16). У першу чергу це виявляється в якісно нових, популярних жанрах і стилях: полемічній, художній літературі, діаріушах і щоденниках, приватних листах, меншою мірою – в ділових пам'ятках, особливо тих їх частині, де докладно записувалася мова інформаторів, ораторсько-проповідницьких пам'ятках, тлумачно-богословських текстах та ін. Певною мірою важило й те, що автори у процесі створення текстів оперували більшою кількістю джерел у порівнянні з їх дещо обмеженим реєстром часів Київської Русі, що дозволяє вибирати, порівнювати, зіставляти. Окрім цього, частина текстів староукраїнської мови XVI – XVIII ст. передбачала уявного співрозмовника і мала вигляд офіційного диспуту (полемічна

література) чи неофіційного (приватне листування). Діаріуші і щоденники як явище оцінювання і фіксації подій, де офіційна тональність була відсунута, становлять вияв особистісної сфери переживань автора. Художня література як світський компонент культури в силу свого естетичного призначення виявляла суб'єктивний зміст, що більш властиве для жанрів і стилів, орієнтованих на народнорозмовний компонент (наприклад, сатирично-гумористичні, бурлескно-травестійні твори, інтермедії та ін.). Значною мірою зацікавлення автора змістом твору виявлялося і в передмовах до стародрукованих видань, де автор популяризував зміст книги і заохочував майбутніх читачів. Ще одним додатковим аргументом щодо повноти вияву суб'єктивномодальних модифікацій речення є увиразнення рукописної спадщини, що менше піддавалася регламентаціям різних типів, а отже, більш повно могла б представляти тенденцію до орозмолювання староукраїнської літературної мови.

Уведення у словесну тканину твору модальних модифікаторів сприяло зміні співвідношень у межах книжного і народнорозмовного серед мовно-синтаксичних варіантів літературної мови, а, відповідно, і поступової втрати нею канонізованого, сакрального значення. Оскільки один і той же текст, пропущений через свідомість різних мислячих суб'єктів, сприймався неоднозначно, то у цьому разі суб'єктивна модальність виступає у ролі надбудови до об'єктивної модальності, що дає можливість проілюструвати множинність сприйняття світу крізь призму людського світовідчуття, а отже, представляє множинні інтерпретації староукраїнських текстів.

¹Успенский Б.А. Кратный очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.). – М., 1994; ²Демчук Р.В. Сакральне та профанічне в культурно-філософській символіці Софії Київської. – Автореф. к. філос. н., к., 2001; ³Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1958; ⁴Там само. – С. 44; ⁵Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2. Синтаксис. – М., 1980; ⁶Современный русский язык под ред В.А. Белошапковой. – М., 1989; ⁷Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958; ⁸Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; ⁹Вихованець І.Р. Грамматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С.116; ¹⁰Вихованець І.Р. Модальність // Українська мова. Енциклопедія. –К., 2000. – С. 338; ¹¹Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994. – С.378; ¹²Артеменко Я.І. Імпресіональні модули людської присутності. Філософсько-культурологічне осмислення. – Автореф. к. філос. н. – Х., 2001; ¹³Лихачев

Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979; ¹⁴Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса (простое предложение). – К., 1960.

Список умовних скорочень назв джерел

Діал. – Діалог albo розмова олександрійського патріарха Мелетія (Пігаса), 1602. – Рукоп. ЦНБ НАН України ім В.І. Вернадського. Ш. 169 П (46).

Спал. – Послання Спалатенського чи Салонітанського архієпископа з пропозицією плану унії церков, поч XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України ім В.І. Вернадського. Ш. ДА /П 112.

Г.М. Наєнко, канд. філол. наук

ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ

Стаття присвячена розгляду особливостей формування прийомів та методів етимологічних досліджень у “Лексиконі” Памва Беринди 1627 р.

The article deals with the features of formation of modes and the methods of etymology researches in “Lexicon” by P.Berynda (1627).

Лінгвістична думка початку ХУП ст. розвивалася в руслі філософських напрямків, генетично залежних від учення стоїків про слово-логос. Згідно з ним, логос – це єдина розумна сила світу, що нерозривно пов’язує активну та пасивну, матеріальну та духовну сторони буття. Це водночас і фізична субстанція, і універсальний логос, розумне одушевлення природи. В основі розробки діалектики знаходилися уявлення про знакову природу слова-логосу, про необхідність відрізняти позначуване і позначаюче. Етимологічні дослідження, яким староукраїнські книжники приділяли значну увагу, базувалися на теорії природного зв’язку між словом і предметом. ¹

Як можуть свідчити тогочасні наукові праці та елементи світоглядних уявлень, зафіксовані писемними джерелами, в центрі уваги вчених перебували процеси мислення та пізнання. Наприклад, словник П.Беринди дає змогу реконструювати основні поняття гносеології як учення про можливості пізнання Бога. Згідно з ним, безпосередньо з процесами мислення пов’язується процес мовлення. Слово ототожнювалося або з душею, або з розумом: **Слово: розправа**

оумислова, сѹмма короткими словами огорненаа, розѹмъ, довѣѣпъ (ЛБ,116). Водночас збігалися і результати мисленневої діяльності – думка як душевна сила також виявлялася локалізована в розумі: **Мысль: сила дшевнаа, которою мыслимо, то ест ѹмъ, разѹ(м), или дша. Мысль (дѣаніе), мыслѣнье, помышленье(66) помышленіе, Предс мвза(т)е мыслное, ѹмыслѹ приложѣ(н)е до якои речи. розмова, мова, рахованье. ваче(н)е, замкне(н)е, памата(н)е.(66) Разѹмное, разсѹдителное: оѹважа(н)е, рахова(н)е, часть дшевнаа, еже е(ст), словеснаа, розѹмнаа(106).**

Мисленнева діяльність істоти “розумної”, “словесної”, як визначали людину ще античні філософи, полягала у формуванні образу слова, поняття в розумі: ...мышле(н)е, або виденье, которы(м) речи далекій якъ притомныи и кштаттѹ ихъ в розѹмѣ своє(м) ѡгортѹе мо и формѹ мо, приводячи ихъ собѣ на мысль(63). Так формувалися знання про знакову природу мови.

Етимологічні розшуки староукраїнських учених давно привертали увагу дослідників. Розвідка З.Веселовської про мову “Лексикону П. Беринди” обмежується констатаціями неправильних етимологій². Сучасні історики мови бачили там, поряд із вдалими етимологіями, “чимало невірних етимологій, які базуються на співзвуччі окремих слів, на догадках автора... Але наївність і ненауковий характер деяких етимологій, наведених Бериндою, виправдовується тим, що в ХУІІ ст. наукової етимології ще не існувало”³.

Спробуємо простежити за тими способами, з допомогою яких учений проникав у глибини семантики та наближався до пізнання законів семантичної похідності, мотивованості, внутрішньої форми тощо.

Передусім звертає на себе увагу чітке розмежування питомої та запозиченої лексики. Іншомовні слова у П. Беринди отримують вказівку на джерело засвоєння, наводиться етимон або робиться відсилання до іншої реєстрової статті: **Попъ: Преслѣте(р), вспз. зацны(й) оцъ, старецъ. зри Папа (88).**

Особливості тлумачення іншомовних слів, зокрема другої частини словника – власних назв – детально проаналізував О. Горбач у статті “Памво Беринда як етимолог”⁴, де, зокрема, вказував: “Етимологізаційний матеріал у “Лексиконі” розділяється на пояснення етранжизмів у церковно-словянщині чи то в укр. літ. мові (їх понад 510) і на етимологічні аналізи окремих слів, імен та назов.

Тоді, як число етимологій слів з укр.літ.мови не сягає й десятка, то число етимологізованих імен і географічних назв доходить 1300 (в тому місцевих назв- понад 120, імен – гебрійських ок. 580, грецьких – ок. 480 і латинських – ок. 90); понад 120, переважно грецьких і латинських імен календарних святців, залишено без етимологізаційних пояснень – може й за недостаткою відповідних справок таки в Бериндиних джерелах”⁵.

Дослідник доходить висновку про незадовільність Бериндиних етимологій у зв’язку з тим, що він “зіставляв подібнозвучні частини ймення з подібнозвучними, відомими йому словами гебрійської чи арамейської мов”⁶, не враховуючи впливу інших мов населення Палестини періоду біблійної історії та й в цілому історії, географії, семітології.

Спостереження показують, що найвдаліші етимології П. Беринди пов’язують реєстріву лексему з питомою мотивуючою основою. Таким чином Беринда перебуває в руслі тогочасних уявлень про завдання лінгвістичної науки, що визначалася найдавнішим визначенням терміна *етимологія*, зафіксованого в “Граматиці” Мелетія Смотрицького: **Етимологіа єсть часть Грамматіки втораа, реченіа раздѣлати и ко сво й коєждо слово части со разсуждені мь относити оучащаа** (Т., 876). Беручи до уваги багатозначність терміна *реченіє*, в усякому разі так, як його тлумачить Беринда : **Речень є: мовлен є, слово, а(л)бо диспѣтаціа** (ЛБ, 109), можна передбачити, що йдеться тут і про виділення значущих частин у слові, і про відношення похідного слова до твірного, і про моралізаторські “разсужденія” щодо метафоричності традиційних християнських образів. Як частина логіки, етимологія призначена була розкривати істинне, первісне значення слова, позначуване запозиченим з грецької іменником ε’τυμον (ЕСУМ, 2, 173), що його Беринда вживає із значенням “походження”: **Єсть црковь окрѣжны(м) обвѣдена и обварована цыркле(м), о(т) которого слова, и етимонъ свой, то є(ст), выво(д) маєт** (ЛБ,168). Отже, термін *етимологія* позначав розділ граматики, що може бути зближений із сучасним словотвором, тобто вченням про будову та творення похідних слів (УМ , 570).

Внутрішня форма слова як семантична і структурна співвіднесеність морфем-складників слова, ознака, покладена в основу номінації (УМ, 80), передусім впадала у вічі лексикографу, що часто вводив її до перекладної частини разом із синонімами та

відповідниками різного походження. Або збігаючись із лексичним значенням, або будучи його частиною, внутрішньоформна ознака опирається на твірне значення слова. Серед церковнослов'янських лексем, при перекладі яких П. Беринда використовував прийом відтворення внутрішньої форми, найбільше виявляється дісприкметників, активних і пасивних, що мали виразні ознаки книжних форм.

дісприкметники: Насущный: albo насущественны(й): тотъ которій Тои(ж) истности: то естъ нашей истности притрафляющійся, и пригожій: кождоденный, повседневный. ...на(д)истотны(й), и превышающій всѣ истности, и все створе(н)е (71). Непостоянный: легкомыслны(й), неуставичный, не стальной, и ты(ж) тотъ противъ которого нѣхто неможе(т) стоати (75). Непреворимый: не звалченный, которого нѣхто звалчити не можетъ, и перемочи (75)., Несущій: о(т) леглій, то(т) которого тѹ(т) нѣмашъ. или то(т) которы(й) несетъ, или маеть понести (76) Скланяемы(й): преклонны(й). которій нахилитиса може(т) (114), образословимый: То(т) о которо(м) иншыми словами мовать, а иначе его зовѹ(т), и розѹмѣю (168). Також подібним чином перекладаються:

віддієслівні іменники: Брацало: бра(з)ка(л)це, тоє што бра(з)чи(т)... (ЛБ,12) Исчадіє, рожденіє: Тоє щоса ѹродило... (52) Мысль, тоє що мыслимо, яко наприкла(д), впала ми та а мысль, тоєсть, тоє що мышлю.(66) Почерпало: Каждаа ре(ш) що черпаю(т) нею...(91)

іменники, похідні від іменних основ: Вѣстникъ: повѣда(ч), посель кождый вѣсти повѣдающій (24). Свойство:

відіменні прикметники: Свѣщный: свѣти(л)ничій. що належить до свѣчѣ до лампы и до лѣхтаря (112)

композиції: Иноколѣнный... Который естъ иншого поколѣна (49) Лихоимство, или лихоимѣніє: ест, все еже излишнее, и паче потребы. ...(58) Чаротравни(к). що чарами трѹе(т) (156) образословимый: То(т) о которо(м) иншыми словами мовать, а иначе его зовѹ(т), и розѹмѣю (168) Загалом композиції-старослов'янізми, потрапляючи до реєстрової частини, в перекладній частині отримували серед основних відповідників і структурно-семантичні кальки.. Переважно серед таких звертають на себе увагу двоосновні терміни, що самі являють собою кальки з грецької або з

латини: Землемѣрїе, или землемѣрство: з ели(н): Геометрїа, сирѣчь, размѣрителнаа... Есть сіе художество зѣлау полезно къ размѣренїю градо(в)ства, и пѣтей, и къ инымъ веще(м) паче болши(м) (43)

Внутрішньоформна ознака і як компонент змісту слова, і як частина його форми не мислиться поза структурно-семантичною цілісністю слова⁷. Одним із способів пояснення значення слова виявляється вказівка на твірну основу. Лексикограф наводить мотивуючу та мотивовану основи, таким чином встановлюючи словотвірні зв'язки між словами: Естество: Прироженье, се наречеса **w(т)** еже естъ, также власность натура (36) Жръновъ ослій, или оселскій, камѣнь верхній млыновый, а для того са называетъ ослій, же ослами мелютъ (37) Иквна и вбразъ. ειχων χοι τυλοζ Иквна глетса **Ѡ** еже подобитиса. словенски же, вбразъ. за еже вбразовати ино лице.(ч) (47) Иночество: единоцтво, черне(ц)тво, **w(т)** черна одѣанїа имѧ прїат (48-49) Радѣнїе: чѣлость, двалость, **o(т)** сего нерадѣнїе (104). Словко влакеїа, беретса **o(т)** ривы влакос зовемон (158). **o(т)**сюль называетса, съборъ, **o(т)** зобрана згромажѣнье, **o(т)** зозвана вкѣпѣ на громаду (155).

Частіше вказівка на споріднені основи виявлялася чи не випадковою, тобто напрям деривації не вказувався, а серед перекладних відповідників опинялися кілька спільнокореневих слів. Одне з цих слів мало твірну основу.

Оумъ въперю: розумъ якъ перо злегчаю, або тонко розмышляю (21) въскрываюса, въперюса: крыла совѣ розширяю, которимса широкимъ чиню, и легкимъ якъ и пѣрьемъ (22) Вѣтрило: жагель, парусъ, полотно кораблю для вѣтру (24) Горница: на горѣ на бѣдова(н)ю до(м) (27), Зеленичїе : ест дерево, которое лѣтѣ и зимѣ зелено (43) Злакъ: зеленость на травѣ или на вылинах, зелье (43) Копысаю: Копая землю копытомъ (54), Мысль: сила дшевнаа, которою мыслимо, то ест умъ, разум(м), или дша. Мисль (дѣанїе), мыслѣнье, помышленье(66) Коха: мѣрашникъ в которомъ мѣрашки живѣтъ (55) Кормило, или кормилце рѣде(л) правилце, корма... (54) Мощи: сила, моць нѣакаа, и ты(ж) тѣла сты(х), или кости и(х) (65) Постела, глаголетса, егда ложе постлано е(ст). а ложе, ложка глетса егда голо е(ст) (89) называетса тыжъ правломъ, певное мѣтвѣ

о(т)правованье.(91) Рүкоятъ: Снопъ, горсть котораа серпомъ
бываетъ ұжатъ. рүкоестъ, где рүкою имаемо и держимо. (110)
Сморщ, по нѣкъ(х), Сикавка, или оболочкъ, котры(й) з Нва
спустившиса, воду з моря смокче(т)...(117) Смысль: смышленье,
ростропность, домысль: помышление розуму, приложенье до якои
речи, поймованье, чого ұмысломъ.(118) Точило: Праса, винна а
ка(д), и ты(ж) олтаръ. точи(т) во кровь хву. (133) Окаменяю:
затве(р)джю я(к) камѣ(н)е (151) влъненье: Непогода, волнѣ
вале(н)е. образнѣ, заколоче(н)е (162).

У тих випадках, де до уваги береться переносне значення,
з'являються класичні у своїй “неправильності” пояснення
мотивованості та зближення значень слів, які в відношеннях
похідності не перебувають: Слово называється Снѣ Бжй, для того
ижъ якъ слово наше о(т) оума родитъся ве(з) терпливости, и
ве(з) роздѣле(н)а: такъ и Снѣ Бжый о(т) Оца роди(т)са
нео(т)дѣлане и ве(з)страстно. вша(к)же наше слово на въздухъ
росходитъся, а Слово тое що ест Сномъ Бжымъ, естъ
персональное, и навѣки трваетъ (116), Црковь естъ названа о(т)
цра, ижъ царскимъ домомъ ест. (155). Бѣ, о(т) богат(ст)ва, ижъ
всевога(т)ны(й) всѣхъ овогачючі(й) (186).

Особливим способом слід вважати тлумачення семантики
та мотивації слова через особливості самого предмета, ним
названого. Подібні за властивостями предмети чи об'єкти видимого
світу ототожнюються і в етимологічному плані. Останні два способи
часто поєднуються, і тоді маємо якраз ті етимології, що можна
кваліфікувати як неправильні, “народні”, “фантастичні” тощо. Звертає
увагу на себе той факт, що вони стосуються переважно лексем
непохідних, які, як відомо, мають імпліцитні внутрішні форми⁸:
Колѣно: ω(т) еже клони(т)са речено (54) Локот: о(т) еже
ломитса и корчи(т) рече(н) (59) Рүка ижъ рүшається названа
(110). В усіх цих випадках, отже, йдеться не про етимології в
сучасному розумінні, а про відношення похідності, що його
намагався визначити Беринда: іменники видавалися йому
витвореними від твірних дієслів, що позначали дії як властивості
предметів, названих іменниками.

Нам уже доводилося відзначати цю особливість
маргінальної філології XVI – XVIII ст.: внутрішня форма слова уже
відкривала книжникам свої таємниці⁹ і, будучи невід'ємною

частиною знань про слово, входила як складовий елемент до лексикографічних статей. Якщо сучасні дослідники, відзначаючи особливу роль внутрішньої форми у розкритті глибин культурної семантики слова, тільки пропагують необхідність її включення до словників¹⁰, їх попередники активно це робили. Мотивована ця робота була безперечно розбудовою методи осягнення Бога через слово¹¹, а також, на нашу думку, зворотними спробами осягнути походження та значення слова залежно від природи та сутності речей, ним позначуваних. Водночас оперування мотивацією, мотивуючою основою та внутрішньою формою стане виразним стилетворчим прийомом літератури епохи бароко¹². Прийоми етимологізацій, продемонстровані книжниками XVII ст., дозволяють говорити про зародження вчення про внутрішню форму, словотвір, лексикологію в межах філософії. В усіх випадках йдеться не про “етимологізацію” в сучасному розумінні, а про особливу підпорядкованість філології методологічним засадам гносеології та логіки як богомислення та богопізнання.

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 495-496;
²Веселовська З.М. Мова “Лексікону” Памви Беринди // Записки історично-філологічного відділу ВАН. – Кн. XIII – XIV. – К., 1927. – С. 319; ³Німчук В.В. Памво Беринда і його “Лексіконъ словенороскій и именъ тлъкованіе. // ЛБ – С. XXIV. ⁴Горбач О. Зібрані статті.Ш. Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 70 – 88; ⁵Там само – С. 83; ⁶Там само – С. 85; ⁷Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 50. ⁸Д’яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000 – С. 66; ⁹Наєнко Г. Семантика слова в староукраїнському науковому тексті // Семантика мови і тексту. Збірник ст. VI Міжнародної наукової конференції 26-28 вересня 2000 р. – Івано-Франківськ, 2000 – С. 413 – 415; ¹⁰Ермакова О.П., Земская Е.А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренней формы слова // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1985. – Т. 44. – №6. – С. 518 – 525. ¹¹Ушкалов Л. З історії української літератури XVII – XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 146. ¹²Див. про це: Гнатюк Л. Філософія слова Григорія Сковороди // Українська мова. – 2002. – №2. – С. 63-70.

Список умовних скорочень назв джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982. – 1989. – Т. 1-3.
ЛБ – Лексикон словенороскій Памви Беринди / Підгот.тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К., 1961.
Т. – Історичний словник українського язика. Зредагував проф. Е. Тимченко. – Х. – К., 1930 – 1932. – Т. 1 – 2.
УМ – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.

Т.Л. Видайчук, асп.

СИСТЕМА КОНСОНАНТИЗМУ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XVI СТ. ТА ЇЇ ВІДБИТТЯ У ПРАВОПИСІ ЖИТІЙНО-ПОВІСТЕВИХ ПАМ'ЯТОК

Висвітлено найважливіші явища відбиття системи приголосних у правописі староукраїнських житійно-повістевих пам'яток XVI ст. Підкреслено, що живомовна фонетика уже в цей період активно закріплювалася в літературному вжитку.

The major phenomena of reflection of the system of consonantism in the orthography of sacred life stories of the 16th cent. are analysed. It is underlined that the phonetics of the alive national speech in this period was already actively fixed in the literary use.

Уперше до вивчення системи приголосних звуків староукраїнської літературної мови звернувся М.Смотрицький у своїй «Граматичі» (1619 р). Він установив поділ приголосних за їх властивостями на «измѣняемая, обояющая, таемая, сугубая, сугубствующая, странная». Це був перший поділ у слов'янській філологічній літературі.

Привертають увагу початкова й остання групи. «Измѣняемая» – це г, к, х, ц, ж, ч, ш. Автор виявляє важливу особливість слов'янської фонетики – чергування приголосних (щоправда, знаходить її лише в іменникових та дієслівних парадигмах). До чужих («странная») мовознавець справедливо відносить ф, г, з, ѣ, с, бо вони запозичені до кириличного письма з грецького алфавіту.

М. Смотрицький розглядає фактично вже сформовану систему консонантизму. Виробленою вона постає і в аналізованих житійно-повістевих творах XVI ст.; зокрема, ця система відзначається рядом особливостей, притаманних сучасній українській мові.

1. Звуки [г] і [г'] та їх відтворення на письмі. Як відомо, звук [г] вимовляється, коли язик щільніше прилягає до м'якого піднебіння, затримуючи повітря в місці дотику язика довше, ніж під час вимови звука [г']; отже, в утворенні [г'] більше участі бере піднебіння, ніж гортань. Останній звук не властивий природі українського консонантизму; за цією характеристикою українська мова стоїть ближче до руської (української) редакції церковнослов'янської мови, ніж російська. «Здається, що ті болгарські священники, котрі перші

навчали нас церковної відправи, ... вимовляли г як [г], тобто близько до грецької γ. Ось ця вимова встановилась у нас ще на початку нашої церкви, ... ми накинули її також і церкві московській. А коли культурний вплив у XVI – XVII віках значно збільшився, то українці прищепили свою вимову звука [г] навіть російській літературній мові. Так, відомий російський письменник XVIII ст. А Сумароков у своїй статті “Настанови учням” писав, що г вимовляється як латинське g у простонародних російських словах, тобто літературною вимовою стало г = [г], а г = [г] було вимовою буденною, не літературною для росіянь»¹.

Судити про поширеність вимови звуків [г] або [г] в житійно-повістевих творах XVI ст. важко, адже їх графічне відбиття в текстах було майже тотожним, як у питомих словах, так і в запозичених: мерт́ваго (ЖСО, 10), прилегшоу (10), литоургию (16), готфы (Зб. 449, 122), богатѸ (Зб. 319, 1), Геѡргіа (74), игѸмена (Зб. 314, 94), Игореву (94), господи (108), друоу (232 зв.), Аглаида (233), негиблюшим (Зб. 248, 6), книгам (6 зв.), Пелагіе (Зб. 215, 102 зв.). Лише зрідка фіксується плутання літер г і к, що опосередковано вказує на різницю у звучанні [г] і [к]: книгам (Зб. 248, 6 зв.), кникамь (Зб. 314, 233).

2. *Особливості графічного відтворення звука [ф].* Літера **ф** та звук, що їй відповідав, були чужими для української мови і потрапили в обіг лише з запровадженням письма. У писемних пам'ятках у словах іншомовного походження звук [ф] уживався послідовно, проте в живій мові найчастіше замінювався іншими звуками. Після другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу узвичаїлося його позначення на письмі графемами **ф** та відновленою **ѳ**, яку тепер почали писати в рядку. У досліджуваних нами житійно-повістевих пам'ятках XVI ст. літери **ф** та **ѳ** використовувались паралельно у словах іншомовного походження і позначали звук [ф]: Соуфиміа (ЖСО, 10), Соуѳиміа (10), февралѧ (Зб. 248, 1), ѳевралѧ (101), Стеѳань (Зб. 215, 33).

3. *Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії* **ѣ**, **ѕ**, **ѵ**. Окрім літери **ѳ** (фіта), після другого південнослов'янського впливу повертаються у правописний обіг літери **ѣ**, **ѕ** та **ѵ**. Матеріал досліджених пам'яток показує, що літера **ѕ** (зіло) вживалася не лише на позначення числа, а й передавала поряд з літерою з (земля) звук [з]: б[о]ѕѧ (ЖСО, 9), ѕѧло (9), проспѧша (Зб. 314, 293), кнѧѕѧ (Зб. 293, 120 зв.), друоѕи (Пар. 1 зв.); сказане

стосується і спільнокореневих слів.

Їжиця (**ѵ**), що “за південнослов’янською орфографією передавала два звуки [i] та [v], залежно від позиції в слові та діакритичного знака над нею”²², вживалася лише у словах іншомовного походження: *евангеліє* (ЖСО, 15), *ам҃вонѣ* (Зб. 314, 177 зв.), *Сѵр҃вн* (Пар. 1).

Буква **ѣ** (ксі) “з кінця XVI ст. починає зрідка вживатися в іншомовних переважно грецьких словах у значенні [кс]”²³. Правопис житійно-повістевих творів показує, що звукосполучення [кс] передавалось на письмі грецькою за походженням літерою **ѣ** і буквосполученням **кс**: *Алеѣѣандра* (Зб. 248, 132), *Алексіа* (Зб. 314, 232 зв.), *Маѣѣиміанѣ* (Зб. 449, 122).

4. *Твердість/м’якість приголосних на письмі.* Однією з основних ознак приголосних української мови є їх розрізнення за твердістю/м’якістю. “Українська мова має тверді й м’які приголосні у певних окремих випадках, але з бігом віків виявляє помітну схильність до їх диспалаталізації; так, з часом сильно ствердли **б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р**”²⁴. Розрізнення за твердістю/м’якістю відбивають і досліджувані пам’ятки агіографічного жанру. Зокрема, не викликає труднощів, навіть за умови певної неунормованості правопису XVII ст., доведення твердості приголосних. Але виділити м’які та з’ясувати ступінь їхньої м’якості важче, оскільки голосні після них, що вказували на це, графічно часто плуталися (**ы, и** та **і; е** та **ѣ** тощо), а літери **ѣ** та **ь** внаслідок другого південнослов’янського впливу не стільки свідчили про твердість або м’якість попередніх приголосних, скільки розрізнялися позиційно (перша звичайно вживалася всередині слів, друга – в кінці). Проте приголосні можна кваліфікувати як м’які або пом’якшені, якщо після них писалися літери **а, ѡ, ю, к, і, ѣ**.

Зокрема, маємо на увазі твердість/м’якість приголосних у таких позиціях:

а) у кінцевому **-ть** дієслів третьої особи одн. і множ. теп. і майб. часів I дієвідміни, а також у формах інфінітивів. Життя XVI ст. у більшості випадків мають книжно-традиційне написання **-ть**: *бываєть* (Зб. 319, 104), *отходѡть* (104), *встерпить* (Зб. 314, 108), *пооучаєть* (Зб. 215, 33), *разсоудить* (Зб. 293, 113 зв.), *посылаєть* (120 зв.), *исцѣлѣєть* (120 зв.). Лише 15% дієлів має написання **-ть**: *имаєть* (Зб. 319, 74 зв.), *просруть* (Зб. 233, 120 зв.), *подѡбаєть* (Пар. 2 зв.). На користь того, що приголосний у сполучі **-ть** вимовлявся м’яко, свідчить вживання такої самої сполуки у суфіксі **-ость** іменників жінок.

роду: близьость (Зб. 449, 122), слабость (Зб. 293, 121), крѣпость (Пар. 2). Проте в дієслівних формах значно важче розрізнити м'яку народну вимову і книжно-традиційну з кінцевим **-тъ**, зредукований якої занепав, зберігши тверду вимову попереднього приголосного;

б) губних **б, п, в, м** у кінці слів. У цій позиції у 88% слововживань фіксуються або сполуки «губний + **ъ**», або написання без **ъ**; отже, губні в пам'ятках XVI ст. виступають як звуки тверді: пришедшемъ (ЖСО, 10), призвав (10), лѣкавъ (Зб. 314, 94), попь (108 зв.), архієпископ (Зб. 244, 239). Решта 12% – слова з кінцевим **ь**: копоноувъ рыломъ (ЖСО, 10), лѣтомъ (Зб. 293, 113 зв.), Сфремъ (Пар. 1), потомъ (1). Проте й поєднання губного з **ь** у кінці слова не обов'язково вказує на м'якість приголосного: адже в рукописах воно могло бути наслідком другого південнослов'янського впливу, тоді як написання з **ъ**, навпаки, суперечили цьому впливові;

в) губних **б, п, в, м, ф** перед йотованими та голосними **і (ї), ѣ**. Ці написання звичайно засвідчують напівпом'якшену вимову губних: Соуфимїи (ЖСО, 10), смѣрѣшесѧ (16 зв.), новѣишеє (Зб. 248, 210), превѣчноє (Зб. 319, 74), бѣше (104), пѣтъ (Зб. 314, 108), пісаніє (Зб. 449, 189). Роздільна вимова **м** перед юсом малим (**ѧ**), тобто твердість приголосного (як і інших губних), на письмі не позначена: имѧ (Зб. 314, 103 зв.). Будь-яких позначень апострофа у цьому випадку не виявлено;

г) свистячих **з, ц, с**. У текстах м'яку вимову **з, с** засвідчено написаннями з наступними йотованими (найчастіше **ѧ, ѧ**) та **і (ї), ѣ**: влазѣ (ЖСО, 10), всѣх (16 зв.), сїѧ (Зб. 319, 74 зв.), ѡзѧбѣ (Зб. 248, 132), взѧша (174). Проте поєднання «**з, с + ѣ**» не завжди свідчить про м'якість свистячих, адже **ь** в інших формах тих самих слів часто пропускається, можливо, вказуючи в деяких випадках на їх тверду вимову: боѧзьнь – боѧзни (Зб. 314, 108), дасѣть (Зб. 215, 33) – дасть (Зб. 314, 112).

Окрему слід звернути увагу на м'яку вимову **ц**, що відбивається на письмі в пам'ятках житійно-повістєвого жанру XVI ст.: мѣстаца (Зб. 319, 100 зв.), прилѣцѣ (Зб. 248, 1), можливо – конєць (Зб. 319, 74 зв.), отець (103 зв.) та ін. «Пом'якшення **ц** – стара риса давньоруської фонетики, яка збереглася в українському консонантизмі»⁵. Проте відбиття живої народної вимови м'якого **ц** на письмі не переважає (приблизно 32% написань). Решта 68% представляють традиційні церковнослов'янські форми з непалаталізованим **ц**: чѣдотворца (Зб.

449, 94), **Ѡца** (Зб. 319, 100 зв.), владычицы (100 зв.), месеца (Зб. 248, 1), самодержцѣ (Зб. 314, 94), царица (Зб. 293, 120 зв.). А.Кримський писав із цього приводу: «Буква **ц** в українських говорах вимовляється настільки м'яко і тому після неї можна писати попросту **а**, а не **Ѡа** або **ѡ**»⁶. Проте висока частотність написань **-ца** поряд із **-ця**, **-цю** та іншими вказує, принаймні у книжно-тридиційній вимові, на розрізнення звуків за твердістю/м'якістю, тоді як нормам живої української мови відповідає м'яка вимова цієї фонемі.

Свистячі приголосні у закінченнях прикметників **-ський**, **-цький**, **-зький** із написань у текстах постають твердими: соловецкий (Зб. 319, 1), постническим (1), творецкий (Зб. 248, 132), римска (Зб. 274, 232 зв.), трапезкий (232 зв.). «Південно-західні говори часто не палаталізують **с**, **ц**, **з**, як то бачимо і в мові польській...; ці написи швидше традиційні тодішні, вимова ж переписувачів могла бути пом'якшеною»⁷. Те саме можна сказати і про вимову свистячих у словах на **-ство**, **-цтво** та **-ость**: празденъство (Зб. 449, 187), царство (Зб. 319, 74), пророчествѣ (Пар. 2), крѣпость (2), слабость (Зб. 293, 121);

д) шиплячих **ж**, **ч**, **ш**, **щ**. Ці приголосні в живій вимові рано диспалаталізувались, що відбиває і житійно-повістєва література XVI ст.: соушѣ (ЖСО, 10), чѣдотворца (Зб. 449, 186), ниж (Зб. 319, 74), поюшѣ (Зб. 248, 174), чоуда (Зб. 314, 177), сѣпрѣжьнице (Зб. 215, 33), отроча (Зб. 293, 113 зв.). Проте 17% написань свідчать про м'яку книжно-традиційну вимову шиплячих: пришедшо (ЖСО, 10), мѣншо (10), наставляющѣго (16). Сюди відносимо і не завжди переконливі написання перед **ь** та **є**: нашѣ (ЖСО, 10), же (Зб. 319), благочестиву (1), ищеть (Зб. 314, 108). Звукосполучення [шч] у житійно-повістєвих пам'ятках XVI ст. передається лише літерою **щ**, інших способів його передачі не виявлено;

е) задньоязикових **г**, **к**, **х**. У пам'ятках вони виступали напівм'якими перед **і** в закінченнях, секундарним **і** на місці етимологічних **о** та **е** в новозакритих складах: великій (ЖСО, 10), многіє (Зб. 314, 74). Їх пом'якшення зрідка фіксується в позиції перед етимологічним **и**, на що вказує плутання **и** та **і**: негіблющим (Зб. 248, 6), хітрий (Зб. 274, 233). Етимологічний **і** з такими ж фонетичними наслідками міг вживатися в запозиченнях: літоургію (ЖСО, 16 зв.), архієпіскопѣ (Зб. 248, 181). Проте більшість позицій (72%) поєднують задньоязикових з голосним **ы** свідчить про твердість їх вимови: великій (ЖСО, 10 зв.), пророческий (Зб. 449, 186), соловецкий (Зб.

319, 1), врагы (101), отроky (Зб. 314, 108 зв.), вѣкы (240), Никыты (Зб. 293, 83). У 20% написань задньязыкові приголосні поєднані з голосною **и**, що не суперечить їх можливій твердій вимові: литургию (ЖСО, 16), враги (Зб., 248, 1), книги (6 зв.), творецкий (132), исхитивы (Зб. 215, 103), Никита (Зб. 293, 83). І лише 8% написань – у поєднанні з голосною **і** – відтворюють напівпом'якшену вимову задньязыкових приголосних;

є) сонорних приголосних **р** та **л**. У досліджуваних текстах спостерігається абсолютна перевага написань із палатальним **р**, що відповідали нормам традиційного правопису і живій вимові у південно-східних українських говорах: мор л (ЖСО, 10), цар л (Зб. 449, 122), монастирь (Зб. 319, 100 зв.), cesар л (Пар. 1). Лише в окремих випадках спостерігаємо суперечність між книжною церковнослов'янською і живою народною вимовами (тверде **р**): царіцю (Зб. 293, 120). У деяких словах тверді сонорні **р**, **л** вимовляються твердо, можливо, під впливом польської мови або говіркового мовлення: велми (Зб. 274, 233), потреба (Зб. 215, 60);

ж) приголосних перед **е**. Житійні твори XVI ст. належать до типу пам'яток, у яких не розрізняється вимова приголосних перед голосними **е** (**ѣ**) та **є**. Ці літери вживалися настільки непослідовно, що не дають підстав говорити про палатальність або твердість приголосних перед ними. Наслідком другого південнослов'янського впливу було плутання літер **е** (**ѣ**) та **є**, **к**, навіть якщо йшлося про пом'якшення попередніх приголосних. І.Огієнко вважає, що вже в перших писемних пам'ятках XI ст. у випадку вживання **є** “треба бачити “тверде” **е**, подібне до **е** сучасного; коли б воно бриніло інакше, не писали б тоді на початку слова чи складу **к**”⁸. Проте досліджуваний нами матеріал засвідчує, що розрізнити приголосні за твердістю/м'якістю в позиції перед **е** дуже важко: изидеже (ЖСО, 10), читаема (Зб. 449, 122), Єлеоуферій (186), коєм (Зб. 319, 101), прочее (104), феврал л (Зб. 248, 1), цвет л щеє (12), преидушее (173 зв.), его (131 зв.), ем л (174), архієпископъ (Зб., 274, 239).

5. *Подвоєння приголосних*. Подвоєння м'яких приголосних у досліджуваних текстах засвідчено дуже рідко, фактично лише у двох випадках: раслабленнь (Зб. 248, 11 зв.), павленню (Зб. , 443, 122). У решті слів подвоєння не відбито: показаніє (ЖСО, 16 зв.), бестрашіє (Зб. 319, 1), писанію (104), поклоненіє (Зб. 241, 132), печалию (Зб. 314, 108 зв.), житис (177). У системі української мови приголосні в іменниках з темами ***ја**, ***јо**, перед якими стояв голосний **і**, звичайно

подовжувалися. Для їх подовження потрібно було “ще на слов’янському ґрунті ослабнути **ь**, а потім початковому елементу йотованих голосих, тобто **ј**, піддатися прогресивно-якісній асиміляції з боку попередніх пом’якшених приголосних”⁹. На думку П.Житецького, приголосні подвоювалися “для компенсації послабленого українського консонантизму, який чимало втратив після кількісного занепаду”¹⁰.

У житійно-повістевих творах привертає до себе увагу значна кількість іменників на **-нє** без подвоєння (з давнього **-ніє**). Більшість із них – це так звані уявні чи абстрактні слова, наявність яких в українській літературній мові XVI ст. виразно свідчить про її високу розвиненість. Якщо поодинокі випадки подвоєння звичайно відбивали живу вимову, то слова без подвоєння – церковну і традиційний церковнослов’янський правопис. Проте в XVI ст. останні також могли вимовлятися, “як і сьогодні в північно-українських говорах – без помітного здовження”¹¹.

6. *Спрощення груп приголосних.* Наявність живомовних рис у системі консонантизму підтверджувалось також фактами спрощення в групах приголосних: роженіє (Зб. 319, 103 зв.), оутвъжені \blacktriangleleft (Пар. 2), семь (ЖСО, 16). Проте звичайно сполуки приголосних зберігаються, навіть у традиційних немилозвучних групах **здн**, **стн**: праздникъ (Зб. 449, 187), постническым (Зб. 319, 1), оупразднивъ (Зб. 314, 177), праздноваш \blacktriangleleft (Зб. 274, 239 зв.), милостникомъ (Пар. 3). Зберігаються зубні приголосні **д** і **т** у сполуках **стц** та **рдц**: сердцемъ (ЖСО, 16 зв.), мѣстцѣ (Зб. 248, 131 зв.). У текстах широко фіксується і сполука **жд**, відновлена і підтримувана другим південнослов’янським впливом: надежди (ЖСО, 10 зв.), прихождаше (Зб. 449, 187), граждане (Зб. 274, 239), побѣждаемъ (Зб. 215, 60).

7. *Протетичні та вставні звуки.* На місці давніх сполук “губний + **ј**” послідовно фіксуються сполуки “губний + **л**”: на землю (Зб. 319, 74 зв.), переславл \blacktriangleleft (Зб. 248, 5 зв.), прославлю (210), свѣтаславлѣ (Зб. 314, 94), срамл \blacktriangleleft (Пар., 2). Форми з епентетичним **л**, пише І.Огієнко, “були досить поширеними в українській літературній мові XVI–XVII віків, вважаю їх не тільки полонізмами, що приходили до нашої літератури під впливом польським, – не мало їх знала і жива народна північно–українська мова”¹². Послідовно відбитий у пам’ятках і характерний для української фонетики інтервокальний звук [j]: диваволь (Зб. 215, 102 зв.). Досліджувальні твори засвідчують і протетичний **н** у займенниках: него (Зб. 319, 104), нимъ (Зб. 248, 131

зв.), немоу (Зб. 293, 113 зв.).

8. *Приголосні у формах дієслів минулого часу чоловічого роду.* Досліджувані нами тексти широко відбивають характерний для живої української вимови перехід кінцевої сполуки **ль** у **в**: *призвав* (ЖСО, 10), *покоривъ* (Зб. 449, 122), *взѣв* (187), *препроводивъ* (Зб. 319, 1), *видѣвъ* (Зб. 248, 109 зв.); цих написань приблизно 98%. Лише 2% представляють традиційні церковнослов'янські написання: *спокусил* (Зб. 248, 1), *спобил* (Зб. 314, 108). У живомовному контексті ці написання “були, найшвидше, традиційно-орфографічними варіантами живомовних відповідників”¹³. П.Житецький пояснював перехід **ль** у **в** тим, що “старослов'янський склад **ль** вокалізувався в українській мові не прямо, а через посередництво **в** у **ѣ**”¹⁴. У церковній вимові панувала традиційна вимова **л**, а не **в**, а це впливало на правопис рукописних пам'яток, що міцно дотримувались традиційного написання¹⁵.

9. *Чергування приголосних.* Зміна приголосних **г**, **к**, **х** перед голосними переднього ряду на шиплячі **ж**, **ч**, **ш** та свистячі **з**, **ц**, **с** відбулась в українській мові, як і в інших слов'янських, ще у праслов'янську добу. У текстах XVI ст. знаходимо всі випадки цієї зміни: *власѣ* (ЖСО, 10), *слоужєбникъ* (16 зв.), *прилѣцѣ* (Зб. 248, 1), *непорочно* (Зб. 449, 122), *отца* (Зб. 319, 100 зв.), *отче* (100 зв.), *подвизи* (Зб. 248, 1), *проженет* (Зб. 215, 60), *вражіє* (Зб. 274, 232 зв.), *отроча* (Зб. 293, 113 зв.), *отроцѣ* (Зб. 248, 109 зв.), *божію* (Зб. 274, 232 зв.), *бсѣ* (233), *сѣпрѣжънице* (Зб. 215, 33).

Що стосується чергувань **в** з **у**, **і** з **ѣ**, то **в** уживається на початку слова та в прийменниках: *вкѣпѣ* (Зб. 248, 6), *в тѣ мѣста* (ЖСО, 10), *живѣ въ Костѣнтинѣ градѣ* (Зб. 449, 186). Традиційно не чергується сполучник **і** з **ѣ**: *имѣѣ* и *вѣрж* и *надеждѣ* (Зб. 449, 187), *царь і архієпіскопъ* (Зб. 274, 239).

Аналіз фонетичних і правописних особливостей житійно-повістевих текстів XVII ст. засвідчує, що в системі консонантизму, незважаючи на книжно-традиційний правопис, в основі своїй церковнослов'янський, та на виразні сліди другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу, виразно відбивається процес закріплення живомовної фонетики в літературному вжитку.

¹Огієнко І. Українська вимова богослужбового тексту у XVII віці: Нарис з історії української фонетики. – Варшава, 1926. – С. 14;

²Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 50; ³Там само. – С. 52; ⁴Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. – Варшава, 1930. – Т.1. – С. 276; ⁵Житецкий П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – С. 244; ⁶Кримський А. Записки киевские. – К., 1927. – Т. XII. – С. 352; ⁷Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. ... – С. 295; ⁸Там само. – С. 278; ⁹Житецкий П.И. Очерк звуковой истории... – С. 217; ¹⁰Там само. – С. 217; ¹¹Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. ... – С. 307; ¹²Там само. – С. 286; ¹³Бурячок А.А. І.П. Котляревський в історії української літературної мови // Радянське літературознавство. – 1969. – № 9. – С. 76; ¹⁴Житецкий П.И. Очерк звуковой истории... – С. 160; ¹⁵Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. ... – С. 284; ¹⁶Житецкий П.И. Очерк звуковой истории... – С. 163; ¹⁷Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. ... – С. 290.

Список умовних скорочень назв джерел

ЖСО – Житіє Сави Освященного. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр 25 Спер.; **36 215** – Збірник XVI ст. на 215 арк. Там само, шифр Мак (П 27); **36 248** – Збірник XVI ст. на 248 арк. Там само, шифр Мак (П 42); **36 274** – Збірник XVI ст. на 274 арк. Там само, шифр Мак (П 37); **36 293** – Збірник XVI ст. на 293 арк. Там само, шифр Мак (П 38); **36 314** – Збірник XVI ст. на 314 арк. Там само, шифр Мак (П 43); **36 319** – Збірник XVI ст. на 319 арк. Там само, шифр. Мак (П 28); **36 449** – збірник уставного письма, наближеного до напівуставу, XVI ст. на 449 арк. Там само, шифр 487/П (1645); **Пар** – “Паренесись” та Житіє Єфрема Сиріна. Там само, шифр Мел М/П 110.

Р.Є.Кисельов, асп.

УКРАЇНОМОВНІ КАТЕХІЗИСИ ПОЧАЇВСЬКОГО ДРУКУ ТА ЇХ ЛЕКСИКА

Простежено історію видань Почаївської лаври “Богословія нравоучителная” (1751) та “Народовѣщаніє” (1765): джерела, публікації. З’ясовано проблему використання в них живого народного мовлення. Окрему увагу звернуто на живомовну лексику.

Is considered the history of the editions of the Pochayiv lavra “Богословія нравоучителная” (1751) and “Народовѣщаніє” (1765):

sources, publications. The problem of use of alive national speech in them is found out. Special attention is paid on alive national speech lexicon.

Широта побутування української мови у книгах церкви залежала від функцій тих чи інших видань у релігійній практиці. Говорячи про цикл богослужбових книг, тобто таких, що їх текст використовується в процесі літургії чи інших обрядових дійств, мусимо визнати, що шлях української мови до рукописних, а особливо друкованих, книг цього циклу був складним і тривалим. Стародруковані їх видання, якщо не брати до уваги передмов, післямов, місць тлумачного характеру та проникнення одиниць української мови, що зумовлювалося функціонально, до церковнослов'янського у своїй основі тексту, містять дуже небагато україномовних уривків. Винятком є традиція видання Требників, де найбільшим досягненням і об'єктом для подальшого наслідування й копіювання як у середовищі православних, так і греко-католиків, був Требник митр. Петра Могили 1646 р. У виданнях Требників та окремих чинів, що складають їх зміст, зустрічаємо українську мову в тих богослужбових текстах, де відіграє значну роль волевиявлення окремої особи (шлюбна або чернеча присяга, чин сповіді тощо).

Критерії ролі особи та потреби усвідомлення нею змісту сказаного чи прочитаного при виборі мови тексту виразно заявлені в одній зі збірок II пол. XVIII ст.: В[опросъ]: Длѧ чо҃ѧ Служба Бжаѧ не простымъ ѡзыкомъ ѡ(т)правуетсѧ, но точію Еврейскимъ, Латинскимъ, Славенскимъ, и прѡ(ч). Ѡ(т)[вѣтъ]: Бо Служба Бжаѧ не длѧ науки и оученіѧ разума, яко казанѧ, але длѧ ѡ(т)даніѧ хвалы Бгу постановленнаѧ, що можетсѧ ѡ(т)правовати ѡзыкомъ незнаемымъ людемъ прѡстымъ. бо люде добре видѧчи молащѧгосѧ Каплана съ ними и за нихъ, латво могутъ до взаимной молитвы возбудитисѧ¹.

Звичайно, що при такому підході легко передбачити, які саме книги церкви мають послуговуватися “простымъ ѡзыкомъ”. Однією з таких книг є катехізис – збірка, де у вигляді питань і відповідей популярно викладені зміст і суть християнського віровчення та обрядовості. Традиція видання катехізисів українською мовою бере початок з II пол. XVI ст. Ми ж зупинимосся на виданнях, які вийшли у XVIII ст. з Почаївської друкарні отців василіян.

Окреме місце серед україномовних друків посідає поширений катехізис “Богословія нравоучительная”. За змістом ця книга є стислою енциклопедією елементарних знань з греко-католицького богослів'я та обрядовості, викладеною в питаннях і відповідях. Зважаючи на її помітне місце в тогочасному культурному житті та важливість із погляду мови, варто докладніше зупинитися на історії пам'ятки.

Уперше катехізис видано 1722 р. в Супраслі під назвою “Собрание припадков краткое...”. “Сію, ащели Россійстїи Пастырїе, должни были Тѹпомъ издати; по(д) совѣсти тажестїю; найпаче же с[в]ятаго Замойскаго оустановленїемъ Собора, да издадутъ ю, простымъ языкомъ, вырозумѣнїа ради” ([4] зв.) – сказано в передмові церковнослов'янською мовою. Зміст і структуру видання у зіставленні з почаївською “Богословією...” 1751 р. описав Е.Калужняцький², щоправда помилково вважаючи його унівським “Поученїем о святых тайнах, о добродѣтелях богословских...” 1745 р.

Доданий до “Собранїя...” церковнослов'янсько-польський “Лексикон, сирѣчь Словесник славенскїй” був оформлений як самостійне видання і розповсюджувався також окремо від названої книги. Він має невелику передмову, яка засвідчує низький статус церковнослов'янської мови на Правобережжі в той час. У ній, зокрема, говориться: “Съ неисчетною болестїю ср(д)ца, и язвою оутробы неоудоб исцѣлною, изобрѣли Искусителїе, или Еѡминаторове, поставлаемыхъ въ іерейство людей, яко сотный іерей едва славенскїй разумѣеть языкъ, не вѣдай что чтеть въ Бжестве(н)ной службѣ... и мнозѣ ѱ(т)риновенни ѱ(т) рукоположенїа на іерейство, сеа ради вины, изобрѣтошася”. Далі сказано, що видання наступного лексикону, де пояснюється малозрозуміла церковнослов'янська лексика, мусить сприяти виправленню ситуації. Вибір мови тлумачної частини свідчить, що вже в I чверті XVIII ст. греко-католицьке духовництво було великою мірою полонізоване. З часом ця полонізація лише поглиблюється.

В Унівському Успенському монастирі ще 1732 р. передрукували “Собрание припадков”, а 1745 р. у дещо зміненому вигляді той же катехізис вийшов там під назвою “Поученїе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских...”. У дозволі на друк митрополита Афанасія Шептицького сказано, що книга призначена “іереємъ латинска языка невѣдушїимъ” ([1] зв.). У наступній

передмові закликають парохів до самоосвіти: ω(т)рины ω(т) себе невѣждество, не стиждисѧ научитисѧ сихъ, яже не вѣсы ([3] зв.). Тут же говориться, між іншим, що зміст книги для нового видання було доопрацьовано. Окрім змін і додатків у тексті, в унівському “Поученії...” 1745 р. по-новому організовано матеріал по частинах і розділах. Ця ж композиція повторюється і в почаївській “Богословії нравоучительній”. Її видання 1751 р. спирається на обидва попередні – супрасльське та унівське. Це видно зі змісту і з застереження щодо помилок, підписаного “ісправителем” друкарні ієромонахом Варлаамом, наприкінці “Богословії...”, що повторно вийшла друком 1756 року. Тут згадуються обидві попередні версії книги.

Мова видання в основі своїй – українська “проста”, хоча рівень її чистоти не скрізь однаковий, і подекуди текст навіть можна назвати слов’яноруським. Найбільше українських форм містить частина перша – “**У** стыхъ тайнахъ, или Сакраментахъ”, за винятком першої глави.

Частина “Краткое поучение ω науцѣ хрѣтѣанской” в усіх трьох почаївських виданнях “Богословії...”, як і в першому супрасльському, продубльована по-польськи (Арк.175-188 у вид. 1751 р.). Крім того, у кінці книг 1751 та 1756 рр. видання додано словник, “имѣющъ вѣ(ь) себѣ(ь) слова первѣ(ь) славенская азбучная, по семъ же полскаѧ, благопотребный къ виразумѣнїю словесъ славенскихъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ”, передрукований з супрасльського “Собранія припадков” 1722 р. Утретє книга вийшла друком у Почаєві 1787 року. За словами П.Г. Житецького, “Богословія нравоучительная” стала “настільною книгою уніатського священства, замінюючи для нього шкільну науку”. Перевидавалася вона і у Львові – 1752, 1756 і 1760 рр.

Аналізуючи різні видання книги, про яку йдеться, Є. Калужняцький (див. вище) розглядає в їх ряді “Богословіє нравоучительное...”, що друкувалося в Почаєві в 1779 та 1793 роках. Проте ще П.Г. Житецький справедливо відзначив, що під названим титулом вийшла зовсім інша книга: “Усі статті строго узгоджені з порядком таїнств, немає окремих розділів про Символ віри, про заповіді Божі, немає лексикона. В усій книзі мова церковнослов’янська, немає книжної української”³. Більшість питань у ній розглянуто детальніше, основний текст супроводжується численними етимологічними коментарями, відсиланнями до джерел, посторінковими примітками різного характеру. З усього видно, що

книга розрахована на значно освіченішого читача, ніж україномовне видання. Проте проблеми розуміння церковнослов'янської мови це не знімало, тому упродовж тексту регулярно подаються в дужках польські відповідники малозрозумілих слів. Для нас це “Богословіє” цікаве тим, що одним з його джерел, як показує зіставлення, є розглянуте українське видання. Особливо сказане стосується початкових розділів, де часто простежується прямий переклад, чи, швидше, редагування українського тексту з метою наближення його до норм церковнослов'янської мови. Зіставлення відповідників у лексиці уривків з обох видань іноді допомагає уточнити семантику і дає певний матеріал для характеристики мовної свідомості.

Дещо по-іншому, ніж “Богословія нравоучительная”, викладає аналогічний матеріал “Народовѣщаніє, или Слово къ народу каѳолическому” (1765, 1768, 1778) (далі – Народовіщаніє). Треба відзначити, що Народовіщаніє лише друкувалося в Почаєві, а створене було в Кременецькому Братському монастирі. Про це свідчить звернення до єпископа Сильвестра Лубенецького-Рудницького, уміщене у виданні 1765 р. (Арк. [2-3]), яке підписали ігумен згаданого монастиря ієромонах Ієронім Калетинський з братією.⁴

У цьому зверненні кременецькі василіяни вже традиційно виправдовуються за використання в тексті української мови, уболіваючи, що “Книжица сіѧ, простымъ свойственнымъ си діалектомъ Русскимъ сложенна, ниже риторскимъ художествомъ суци оукрашенна, недостойна есть воспріѧтіѧ и защищеніѧ, ѿ(т) толь премудра Архіереа, и толь преизѧщнымъ ѧзыкѣ вѣщаніѧмъ обученна” ([1 зв.]). Аргументами авторів є загальновідома необхідність уживання народної мови (“простою бесѣдою... поучати”) у дидактичній практиці стосовно “простихъ людей”, висловлювання апостола Павла та самого Ісуса Христа.

Ця книга орієнтована вже не тільки на парохів, а й на широке коло читачів. Її розділи поділені на “поученія”, що складаються з викладу певної релігійної догми в питаннях і відповідях, перенумерованих “пожитків”, тобто рекомендованих читачеві висновків, та “прикладів” стосовно порушеної теми – уривків і переказаних історій із житій святих, писань отців церкви тощо. Добираючи приклади, укладачі не цуралися ні латинських, ані православних джерел: тут є оповідання зі збірок “Speculum exemplorum”, “Gesta Romanorum”⁵, уривки з московського Пролога,

“Четьїх Міней” Д. Туптала. При цьому перші два композиційні елементи містять текст “простою” мовою, а “прикладі” подано церковнослов’янською.

У передмові “К благоразумному читателю” названо дві причини появи книги: “перва вина: якъ да оудобнѣе будетъ ω(т) неа свойственнымъ простимъ азыкомъ(ъ) Русскимъ простѣйшій народъ поучати. Вторая вина: да не до конца въ забвеніе пойдуть оустави и ωбрѣдки стыл Восточныа Цркве, и ω(т) стагω Ѡрону Апѣтолскагω Римскагω не точію не ω(т)вержени, но паче похвалени и оутверженни” (Арк. [5]). “Народовіщаніє”, мабуть, було не менш популярним, ніж “Богословія нравоучительная”, бо протягом невеликого періоду часу з 1765 до 1778 р. друкувалося в Почаєві тричі. Історія його видань, однак, потребує уточнення.

На титульних сторінках “Народовіщанія” 1768 та 1778 рр. зазначено, що книга виходить відповідно вдруге і втретє, з виправленнями та об’ємним додатком “ω ωбрѣдехъ хрѣтіанскихъ, ω(т) достовѣрныхъ писателей собраннымъ”.

Ряд гіпотез про час появи першого видання “Народовіщанія” були помилковими. І. Франко стверджував, що воно з’явилося року 1756⁶, мабуть, через те, що на титулі вказано цей рік як дату катехітичної практики у Кременецькому повіті, матеріал якої став змістом книги. Це ж помилкове твердження повторюється в біобібліографічному словнику “Українські письменники” (К., 1960, Т.1, С.484). Інформація про нібито не знайдене досі перше видання “Народовіщанія” потрапляє навіть до реєстрової частини фундаментальної праці Я. П. Запасака та Я. Д. Ісаєвича,⁷ тоді як воно описане тут же, під № 2369.

Це “Слово къ народу каѡліческому”, яке з’явилося друком 1765 р. Як перше видання “Народовіщанія” його описав ще Я. Головацький.⁸ Навіть поверхове зіставлення текстів “Слова...” та двох видань “Народовіщанія...” свідчить, що ми маємо справу з тією самою працею. Назва на титулі 1768 р. відрізняється лише доданням на початку “Народовѣщаніє, или...” (далі як у вид. 1765 р.), після назви подана інформація про вже згадувані виправлення і додаток.

І справді, текст видання 1768 р., порівняно з 1765 р., відредаговано, внаслідок чого, зокрема, збільшився відсоток церковнослов’янської лексики в україномовних частинах. У “Слові...” після останньої глави подано на 10-ти арк. (251-261)

“Поученіе конечное, ѿ нѣкїи(х) обрѣда(х) Цркве...”, – в “Народовіщанїї...” та ж тема розкрита значно ширше у доданій 7-й главі “ѿ обрѣдахъ хрїстіанскихъ” (256зв.-270, 71-119, 300, 266-268зв. – нумерація переплутана, усього – 68 арк.). Цей додаток написаний слов’яноруською мовою, і цим вирізняється на фоні решти тексту. 1779 р. він вийшов друком у Почаєві окремою книгою.

Щодо інших відмінностей у змісті першого та двох подальших видань, то в “Народовіщанїї...” після “Предословія к парохом” є дві цитати з послання ап. Павла до Тимофія та з “Бесід...” Іоана Златоуста (Арк.[5]), яких немає у “Слові...”. Крім того, видання 1765 р. завершують “Пѣснь катехизмова” та пісня “ѿ Вѣрѣ, Надеждѣ и Любви” (Арк.261-263зв.), а в друках 1768 та 1778 рр. наприкінці подано лише “Пѣснь катехизмову”. У решті зміст усіх трьох видань, як і організація його по розділах, збігається.

Останньою книгою, на яку ми хочемо звернути увагу, є значно менше за обсягом і за значенням від вищезгаданих видань “Поученіе хрїстіанское, си есть Катехизм въ кратцѣ собранный” – невелика книжечка форматом 8°, у якій основний текст викладено церковнослов’янською мовою, а українською книжною мовою подано: текст десяти біблійних заповідей (Арк. [13]); текст п’яти церковних заповідей ([13] – [13 зв.]); перелік семи таїнств ([13зв.]); перелік семи головних гріхів ([16 зв.]); перелік семи дарів Святого Духа ([1]). Завершують книгу україномовні пісні катехітичного змісту ([27 зв.] – [38]).

Повнота проблематики “поширених” катехізисів, якими є “Народовіщаніє” та “Богословія нравоучительная”, зумовлює представлення в текстах пам’яток найрізноманітніших тематичних груп лексики, які виходять далеко за межі понять релігійної сфери. Проілюструємо це прикладами, узятими з 1-го видання “Народовіщанія” (1765) та 1-го почаївського видання “Богословіи нравоучительной” (1751).

Людина з її психічними і фізичними властивостями, у стосунках з іншими особами, є об’єктом постійної уваги в катехізисній науці. Лексичні одиниці названих тематичних класів представляють переважно питомий шар лексики, хоч немало серед них і церковнослов’янських та польських запозичень. Серед таких назв: безрозумный, вдѣчный, дакованю, невдѣчнымъ, взгарду, витлумачиль, дозволенїѧ, зневаги, крѣвнымъ, кривды, недѣрство,

ображати, опентаній, повиноватство, пожадлиности, розмышлати, розсмѣлласа, свавола, смѣху, оублагати, шаленый; виплювала, глухый, губу (Зн. відм.) “рот”, дыта, изблеваніе, измождена, колѣна, нѣмый, ноздрѣхъ, палець, персехъ, патахъ, слѣпый, тѣло, хоробы, чадомъ, азыка і т. ін.

Вдаючись до деталізації під час регламентації моральних норм життя, автори катехізисів часто використовують назви осіб за професією або родом занятя: воїни, вѣнара (Род. відм.), гончарь, казнодѣи, книжнихъ писателєй, кравцовъ, крилашане, купцы, кухарь, кухарка, лихварь, лѣкарь, маларовъ, мѣнѣстерь, пастухи, прокураторѣ, прошаки, ремесники, ролники, судїи, ткачъ, оурадники, оучителѣ, целюриковъ, швецъ, юристове.

Присутність порівняльного аспекту у викладі християнських догм зумовлює появу лексем – назв осіб за національністю, а також утворених від них прикметників: армене, гречинъ, грековѣ, греческое, жидъ, жидовѣ, індійскій, нѣмецкихъ, турчинъ, турецкій, французкой.

До сфер людської діяльності, регламентованих поширеними катехізисами, належить і економічна. Цій темі спеціально присвячено 5-ий розділ 3-ої частини “Богословії нравоучительної” (у вид. 1751 р. – Арк. 157 зв.-160) – “**У** грѣхахъ при контрактахъ случаемыхъ”.

Сам термін латинського походження “контракт” і ряд інших, що позначають різні види комерційних угод, отримують у тексті досить чіткі визначення: *Контрактъ*, єсть єдинаго или множайши(х) на єдину вещь змова, и взаимное соизволеніе (157 зв.); *Депозитъ*, єсть зложен(ь)е шатъ, збожа, грошей, и прочїихъ вещей, оу когѣколвекъ; которое зложен(ь)е, повине(н) той оу которогѣ єсть зложен(ь)е, вернути тому, который зложилъ, по(д) грѣхомъ смертельнымъ, въ цѣлости. (159зв.)

До економічних термінів – латинських запозичень, зафіксованих у “Богословії нравоучительній”, належать також назви: аренда, арендарь, арендовати, арендовного, легації (Род. в.) “доручення спадкоємцю виплатити якійсь особі певну суму або передати їй певне майно”, тестаментъ “заповіт”; опосередкованим запозиченням з латинської є термін *чинши* “податок”. Германізмами є назви: гандель “торгівля, торг”, рынку, бенкартъ “позашлюбна дитина”. Чимало назв понять економічної сфери належать до питомої

лексики: даровизна, долги, заробок, застава, заставити, заставника, корчма, лихва, рукоимство, рукоимца, ручитсѧ та ін.

У частинах, де регламентується вживання їжі під час постів, описується приготування спеціальних розчинів і напоїв, що використовуються для здійснення певних обрядів, досить широко засвідчені назви продуктів харчування, різних страв та напоїв. Відзначимо тут русизм *водкою*, полонізми *покармь* “страва”, *набѣломь* “молоко”, питомі чи давно засвоєні українською мовою лексеми: віно, горѣлка, медь, напой, олѣйки, пиво, росоль, хлѣбъ. Хлѣбъ може бути ячмѣ(н)ный, пшєнный, овсанный, житный і цукровый (БН, 18). Перелік сортів вина складається виключно із запозичень: Не может(ъ)сѧ зась ѡ(т)правовати служба Бжаѧ на вінахъ приправныхъ, // тоєсть, на вінѣ пелунковымъ, декоктѣ, агрєстѣ, мал(ь)ѡгранатѣ, и иныхъ тимъ подобныхъ, петерсиментѣ, такожде алѧкантѣ, и малмазїи, поневажъ часто бывають приправнїи” (БН, 18 – 18 зв.).

Ряд дієслівних та іменникових назв пов’язаний з процесами приготування та вживання їжі. Тут, окрім кількох церковнослов’янїзмів (ясть – 3 ос. одн. теп. ч., яденїє та ін.), представлено ряд питомих лексем: дрожчистое (віно), заправный, извареныѧ, квасны(й), напившисѧ, наѣвшисѧ, пожити, приправнїи, прѣсный, оуживанѧ, оуживати, оупекла.

У подібних контекстах зустрічаємо немало назв, що позначають різні хімічні речовини, їх стани і властивості, дії, пов’язані з процесами їх переробки. Серед таких – грецизми: алѧбастру (Р. в.), бал(ь)самъ, кришталь; полонізми: в(ъ) кроплѣ, вѣ ѡдробинѣ “крихта”, смаровали “змащувати”; питомі назви: вонѧ, вонность, воску, гнилого, мазати, намащєный, помастїль.

В рецептах виготовлення обрядових розчинів, зокрема мира, зустрічаємо багато ботанічних назв: рослин, їхніх плодів та частин. Лексика, питома за походженням, використовується переважно на позначення родових назв щодо рослин або їх плодів: збожа, зерна, настѣнѧ. Довгі ж переліки компонентів до того чи іншого рецепту складаються зі строкатих за етимологією рядів лексем: “звикли Грековє до оливы и бал(ь)саму прикладати рѡжнїи вонности, и вливати рѡжнїи олѣйки, ѡсобливе зась тїи: вперїкъ или коста, древо бал(ь)самовє, пєпръ двоѧкїй, индїйскїй, и турецкїй долгїй, мврра, кассїѧ древнаѧ, листвіє индїйское, овощїє балсамовое, циперикъ,

зерна воску, шпиканардъ, кассіа чорнаа, гвоздики, настѣна розмариновое, цинамонъ, кубеба, кардімоніа, бобки, азаръ, мацеръ, теребинтъ, патить, маеранъ, ладанъ, кадило, стахіа, имбѣръ, цитваръ, инула, арістол(ь)охіа, Алоесъ, ирида, бделліа, опобалсам(ъ), мосхусъ или пѣжмо, елей гвоздиковый, елей мврровый, елей бал(ь)самовый, елей мигдаловый, елей шпикандровый, омбанъ, древо сасафасъ, древо сантала, древо родійкое, штучка алабастру” (БН, 15-15 зв.).

Подекуди можна зустріти в обох пам’ятках і зоологічну лексику. На позначення особини великої рогатої худоби використовуються лише утворення з коренем **-бидл-**, що історично є запозиченнями з польської мови: бидла^{те} (БН, 158), бидла^{ть} (165 зв.), бидлину (150 зв.). Слово *худоба* використовується лише у значенні “майно, домашній скарб, пожитки”: з таким значення воно почало вживатися в українських та польських діалектах із забобонних міркувань⁹.

Представлені нами тематичні групи лексики далеко не вичерпують джерельних ресурсів “Богословії нравоучительної”, “Народовіщанія” та аналогічних за змістом видань. Практична функціональна спрямованість розширених катехізисів, які мали на меті дати настанови та допомогти як священникові, так і звичайному віруючому під час вирішення ряду проблем повсякденного життя, зумовлює широке представлення в текстах лексики на позначення назв, що пов’язуються з різноманітними сферами життя.

¹Слово къ народу каѳолическому... – Почаїв, 1765. – Арк. 81 – 81зв.; ²Калужняцкий Э.К. библиографии церковнославянских печатных изданий в России // Сб. Отд. рус. яз. и словесности имп. Академии Наук. – Т. XLII. – №1; ³Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. – К., 1900. – С. 61; ⁴Згодом ігумен Почаївського монастиря: *Catalogus monasteriorum ordinis sancti Basilii Magni provinciae protectionis beatissimae virginis Mariae cum residentibus in iis religiosis patribus & Fratribus ex Anno 1774*. Почаїв, 1775. – Арк. [8]; ⁵Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Зібр. тв. – У 50-ти тт.– Т. 40. – С. 7–370; ⁶Франко І. [Рец.] П. Житецкій. Энеида И.П. Котляревскаго и древнѣйшій список ея (Киев. Старина, 1899, X-XII, 1900, I-III) // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1900. – Т. 38. – С. 33 [“Бібліографія”]; ⁷Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: Кн. 2. Ч. 1. (1701 –

1764). – Львів, 1984. – С. 102 (№ 1963); ⁸Головацкий Я. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В.М. Ундольского. – СПб., 1874. – С.32 (№105); ⁹Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992. – С. 174.

Список умовних скорочень назв джерел

БН – Богословія нравоучительная. – Почаїв, 1751; Н – Слово къ народу каѳолическому. – Почаїв, 1765.

Н.П.Русаченко, асп.

ЛІНІЙНІ МОДИФІКАЦІЇ ОСНОВ У СЛОВОЗМІНІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХУІІІ СТ.

Проаналізовано морфологічні явища лінійної модифікації основ (усічення, нарощення) у дієслівній та іменній словозміні староукраїнської мови ХVІІІ ст. Встановлено кількісні параметри їх поширення у художніх, науково-популярних і ділових текстах. З'ясовано, що ці явища характерні для дієслівної словозміни.

The morphological phenomena of linear modifications of bases (apocope, increment) in verbal and noun word change of Old Ukrainian language of the 18th cent. are analysed. The quantitative parameters of their extension in the art, popular scientific and business texts are established. It is established, that these phenomena are characteristic for verbal word change.

Більшість словозмінних парадигм староукраїнської мови характеризуються високою активністю морфологічних явищ і тому не можуть будуватися без урахування морфологічних моделей, притаманних мовній системі, та морфологічних правил синтезу слова.

Словозмінна морфологія, на відміну від словотвірної, має за об'єкт вивчення видозміни фонем у морфах однієї морфеми¹. Вихідним для характеристики умов цих видозмін є поняття морфологічно релевантної позиції, під якою розуміють позицію сполучуваності непрямого варіанта основи із словозмінним формантом (флексією)².

Морфологічні явища по-різному діють у різних частинах мови. Так, для іменної словозміни характерним є відкритий тип закінчень (словозмінних морфів), який співвідноситься із закритим типом основи. У словозміні дієслова однаково широко використовуються як відкриті, так і закриті флексії. До того ж, у дієслівній структурі функціонують два типи коренів. На відміну від закритого характеру іменного кореня, у дієслів є не тільки закритий, тотожний іменному, а й відкритий корінь, характерний тільки для них. Набір варіантів основи для кожного дієслова є традиційним, але добір будь-якого з них визначається характером закінчень, тобто морфологічно³.

Основа слова та флексія звичайно потребують певної підготовки до сполучуваності, оскільки замість того, щоб ставати в ланки послідовно поєднаних одиниць, морфеми видозмінюються протягом цього процесу, перекривають одна одну, накладаються частково або повністю і навіть усикаються та нарощуються⁴. І якщо “альтернації являють собою внутрішні перетворення самого знака, то лінійні операції призводять до синтагматичних змін початкового символу”⁵.

Метою нашої роботи є аналіз лінійних модифікацій основи у процесах словозміни староукраїнської мови XVIII ст. та встановлення закономірностей сполучуваності основи слова і словозмінного форманта в текстах пам'яток різних стилів.

Найактивнішими у словозмінних парадигмах виявляються усічення та нарощення. Випадків накладання у проаналізованих текстах пам'яток не засвідчено.

Спільною метою явищ усічення та нарощення є структурно-семантичне увиразнення нових форм. Проте механізм дії в обох зазначених явищах прямо протилежний. Якщо усічення полягає у скороченні кінцевої частини основи (найчастіше суфікса або останніх голосних кореня), то нарощення призводить до подовження основи завдяки консонантним інтерфіксам у словозміні дієслів та консонантним і змішаним у словозміні іменників.⁶

Продуктивність лінійних модифікацій основи залежить насамперед від стилю пам'ятки. За нашими підрахунками, виконаними на матеріалі трьох вибірок обсягом приблизно по 5 тис. слововживань кожна, тексти науково-популярного (АД) та художнього (КЗ) стилів виявляють значну перевагу форм із нарощенням та усіченням над текстами ділового стилю (ДН) (відповідно 381, 392 і 155 слововживань). До того ж, у лікарських

порадниках і текстах художньої літератури зафіксована перевага форм із нарощенням (АД – 227, КЗ – також 227 слововживань) над формами з усіченням (відповідно 94 і 165 слововживань). Навпаки, у ділових документах трохи переважають форми з усіченнями (ДН – 81 слововживання) над формами з нарощеннями (74).

Лінійні модифікації основ регулярно і послідовно простежуються у процесі творення особово-часових, дісприкметникових та дієприслівникових форм дієслів, оскільки, як уже зазначалося вище, семантична структура українського дієслова значно складніша і об'ємніша, ніж інших частин мови, тому набір диференційних ознак для встановлення парадигми дієслівних кінцевих морфем характеризується більш різноманітною варіативністю. В іменних словозмінних парадигмах усічення та нарощення зустрічаються рідко і не мають продуктивного характеру. У парадигмах інших частин мови тексти пам'яток не фіксують усічень та нарощень.

Лінійними модифікаціями основ у словозмінних парадигмах дієслова супроводжується творення форм, у процесі якого вступають у взаємодію відкрита основа слова з неприкритим закінченням.

У парадигмі *теперішнього часу* під час утворення форм 1 ос. одн. і множ. найчастіше усікаються кінцеві голосні основи **и**, **а** та сполука **ва**. Усічення **и** характеризує більшою мірою дієслова ІХ класу: *доношу* (ПЛ, 4), *бачу* (Зош., 46), *явлю* (ДН, 148), *мовлю* (КЗ, 45), *молю(с)* (ІКД, 1966). Усічення **а** притаманне звичайно дієсловам ІУ класу: *надѣюсь* (ВМ, 123), *боюся* (ДН, 174), *сію* (148). У дієсловах V класу найчастіше усікається кінцева сполука основи **ва**: *совѣтую* (ПЛ, 4), *прошу* (КЗ, 197), *содержуем* (ДН, 163), *благодарствуемъ* (ПЛ, 52), *дово(л)ствуемъ* (ІКД, 226), *подаємо* (Лс., 22), *зостаємо* (ДН, 171).

При творенні форм 2 ос. одн. та множ. теп. часу кількість засвідчених прикладів незначна і представлена усіченням **а** в дієсловах II класу: *смѣтєся* (Зош., 56), *держиши* (ДН, 159), *кажеши* (174).

Найчастіше в парадигмі теп. часу усіченням супроводжується творення форм 3 ос. одн. і множ. Найпродуктивніший характер має усічення **ва** в дієсловах V класу: *готується* (АД, 81), *видається* (79), *коштуєть* (ПЛ, 1), *привѣтствує* (ЛВ, 301), *танцює* (ІКД, 2196), *уде(р)жуєть* (АК, 177), *не шанує* (Заг., 62), *мандрують* (ІКД, 2256),

повѣсткують (Гр., 67), именуують (КЗ, 192), турбують (ДН, 165) та ін.

У текстах пам'яток усічення **и** засвідчується численними прикладами під час творення зазначених форм у дієсловах IX і X класів та усічення **а** в дієсловах II класу: **и** – *платя(т)* (МБ, 363), *нося(т)* (363б), *мисля(т)* (364), *велять* (ВЗ, 348б), *смердять* (349б), *гасять* (АД, 85), *походят* (89), *шкодять* (КЗ, 188); **а** – *блещить* (ВЗ, 337б), *рѣже* (КЗ, 45), *спить* (КЗ, 185), *зовється* (АД, 84), *трещецет* (КЗ, 45). Значно меншою кількістю прикладів представлені форми з усіченням **ну** в дієсловах VII класу: *тягнеть* (Зош., 1), *гине(т)* (НЛ, 88).

У парадигмах *майбутнього часу* при творенні форм I ос.одн. та множ. усічення, представлені елізією **а**, **ну**, **и** в дієсловах II, VII і IX класів відповідно, зустрічаються рідко: **а** – *урѣжу* (ІКД, 203б), *прорѣжу* (АК, 177), *скажу* (ДН, 173); **ну** – *викине(шь)* (ІКД, 226б); **и** – *заплачу* (ДН, 175), *поправлю* (174), *претерплю* (148), *поспѣшу* (ПЛ, 1).

Нерегулярний характер мають усічення під час утворення форм 2 ос.одн. і множ. в дієсловах тих самих класів: **а** – *скажете* (ВЗ, 337б), *виполощуєшь* (АД, 88), *напишешь* (ДН, 171), *скажешь* (159); **ну** – *збагнешь* (ІКД, 219б); **и** – *захочешь* (АД, 84).

Значно частіше усіченням супроводжується процес творення форм 3 ос.одн. і множ. Зокрема, можуть усікатися кінцеві голосні, сполуки «приголосний + голосний» та приголосні фонemi: **и** – у дієсловах IX класу: *воскресять* (ІКД, 49), *трапи(т)ся* (198б), *зародять* (ІВ, 121б), *пустять* (АД, 76), *сотворять* (КЗ, 40); **а** – у дієсловах II класу: *закраде(т)ся* (АД, 107), *упадесть* (ІКД, 219), *собере(т)ся* (УВ, 678), *розбере* (Заг., 64), *отпишут* (КЗ, 43); **у** – у дієсловах IV класу: *бли(с)не* (ІКД, 196б), *прохолоне* (АД, 99), *лине(т)* (88); *загляне* (Заг., 63б), *увяне(т)* (ВМ, 124б); **ва** – у дієсловах V класу: *о(т)малюють* (ІКД, 225), *услугують* (КЗ, 192), *зопѣсує* (АД, 87), *спробує* (АД, 76); **с** – у дієсловах I класу: *зацвѣтетъ* (ДН, 158).

Усічення в парадигмах дієслів *минулого часу* засвідчені текстами пам'яток лише у формах 3 ос.одн. і множ. Особливо продуктивним виявляється усічення **с** у дієсловах I класу: *перепало* (ВЗ, 336), *вкрала* (ІКД, 198), *зацвѣла* (199), *попався* (Заг., 336), *наѣвся* (ВЗ, 348), *з(ь)гнили* (АД, 107б), *произвели* (Гр., 65б), *подвѣвъ* (ДН, 160), *клали* (МБ, 362б). Зустрічається усічення **ну** в дієсловах

VII класу: *змє(р)зь* (ІКД, 195б), *воскрєсь* (ВЗ, 348), *заки(с)ло* (АД, 97б), *замокло* (АД, 79).

Продуктивний характер мають усічення основи у процесі творення форм **наказового способу**. Зокрема, фіксуємо такі види елізії:

а – у дієсловах II класу: *ви(й)ми* (АД, 105), *випиши* (НЛ, 86б), *покажи* (КЗ, 194), *снєми* (АД, 78), *бойся* (ДН, 174), *кайся* (КЗ, 185), *бєри* (АД, 84);

и – у дієсловах IX і X класів: *заправ* (АД, 99), *сма(ж)* (98б), *нє соромся* (ІКД, 195б), *вари* (АД, 81), *доставь* (КЗ, 193);

у– *вити(с)ни* (АД, 98б), *уткни* (82), *плю(н)тє* (ІКД, 220), *глянтє* (197б), *кликнѣтє*, *гукнѣтє* (Заг., 64);

ва – у дієсловах V класу: *смаруй* (АД, 86), *даруй* (КЗ, 199), *купуй* (187), *куйтє* (ВМ, 123б), *пилнуй* (АД, 86), *шмаруй* (86), *випрасуй* (79).

Прикладів **нарощення** тексти пам'яток фіксують менше. У **теперішньому часі** найактивнішим виявляється нарощення **ј** під час утворення особових форм недок. виду дієслів IV класу. Зокрема, у I ос.одн. і множ. маємо такі вияви нарощення **ј**: *слагаю* (МБ, 364), *желаю* (364), *умоляю* (ЛВ, 266б), *вѣдаю* (ДН, 176), *вручаю* (КЗ, 184), *полагаю* (194); *виражаємь* (АК, 175), *вѣдаємь* (МБ, 364б), *зарѣкаємся* (ДН, 160), *зъмвляємося* (174), *отсилаєм* (172) та ін.

У 2 ос. одн. прикладів нарощення зустрічається мало: *досаждаєш* (МБ, 361б), *запрягаєшъ* (ДН, 159), *знаєшъ* (174), *признаєшся* (174).

У формах 3 ос. одн. і множ. нарощення **ј** має продуктивний і регулярний характер: *прон(ъ)заєтъ* (МБ, 366), *виростає(т)* (АД, 105), *називаєтся* (86), *трафляєтся* (88), *чорнѣє* (87), *упадаєтъ* (ЛВ, 300б), *виражає(т)ся* (АК, 216), *жєрєвѣю(т)* (Зош., 1), *нє смѣютъ* (НЛ, 87б), *дознавають* (КЗ, 195).

У парадигмі **майбутнього часу**, крім нарощення **ј**, зустрічаємо нарощення **д** в дієсловах XII класу. У I ос. одн. та множ. засвідчені одиничні приклади нарощєнь: **ј** – *погуляємь* (ІКД, 196); **д** – *одбуду* (ДН, 148), *прибуду* (174), *прийдѣмь* (148).

У 2 ос. одн. кількість зазначених форм зростає: **ј** – *здолѣєшъ* (АК, 59б), *узнаєшъ* (АД, 106), *почуєшъ* (ІКД, 195 б), *нє вгадаєшъ* (195б), *познаєшъ* (АД, 82); **д** – *будєш* (АД,78), *дадѣтє* (МБ, 364), *прийдєшъ* (ДН, 159).

У 3 ос. одн. і множ. тексти проаналізованих пам'яток фіксують найбільшу кількість форм з нарощеннями: **ј** – *повѣдаєтъ* (ДН, 176),

в(ь)гадає (ІКД, 1556), *з'мякніє* (АД, 80), *побувають* (ДН, 174), *позабивають* (174); *д* – *буде* (ДН, 173), *отиде* (АД, 80), *зайде* (ПЛ, 1), *забудеть* (КЗ, 186), *найдеться* (187), *дадуть* (Гр., 636), *сойдуть* (АД, 88).

Парадигма дієслів *минулого часу* зовсім не засвідчує прикладів нарощення.

Регулярний характер має нарощення **ј** у процесі творення форм *наказового способу* дієслів IV та V класів: *дай* (Зош., 56), *послухай* (Заг., 62), *придай* (АД, 986), *з(ь)мѣшай* (АД, 99), *ра(з)суждайте* (МБ, 364), *сѣдайте* (365), *отвергайте* (КЗ, 40); *подавай* (42), *виполоскувай* (АД, 84), *признавайтесь* (ДН, 174).

Лінійні модифікації основ характеризують утворення *дієприкметників* та *дієприслівників*. Зокрема, у дієприслівниках засвідчені такі види усічень: **и** – *просячи* (АК, 596), *зносячи* (Лс., 21), *палячи* (АД, 82), *мовячи* (ДН, 158), *служачи* (КЗ, 188); **ва** – *ракуючи* (ПЛ, 13), *записуючися* (45), *послѣдуючи* (ЛВ, 301), *дивуючи(сь)* (НЛ, 88), *поворочуючися* (МБ, 3626); **с** – *всѣвши* (ДН, 174), *вѣкравши* (176), *накѣлавши* (174).

У процесі творення дієприслівників нарощується, як правило, **ј**: *собирая* (ПЛ, 46), *вмочиваючи* (АД, 1066), *защищая* (МБ, 3656), *збираючи* (АД, 76), *обвиваючи* (86), *повѣдаючи* (ДН, 171). Нарощення **д** маємо в дієприслівниках *будучи* (ДН, 147), *идучи* (149), *дойшєдши* (ДН, 147).

У дієприкметникових формах зустрічаємо такі види лінійних модифікацій основи:

а) усічення **и**: *утраченє* (АК, 62), *ска(р)жачиє* (178), *посажоние* (НЛ, 9), *седячому* (90), *боронячєє* (АД, 110) та ін.; усічення **а** – *скачуциє* (НЛ, 88), *смѣшенній* (МБ, 363), *спящими* (ЛВ, 4056), *росквѣтлій* (АД, 80), *дѣючомся* (ДН, 163); **ва** – *падаюцимъ* (Гр., 656), *псууючє* (АД, 107), *именуемой* (ДН, 164), *шкодуючий* (174), *купующихъ* (КЗ, 187); **с** – *гниючіє* (АД, 1056), *кѣраденых* (ДН, 173), *накѣлавши* (ДН, 174); **у** – *витисненного* (АД, 85); **ну** – *осліпший* (КЗ, 189);

б) нарощення: **ј** – *випроважаючій* (АД, 1026), *припадаюцихся* (Заг., 646), *погибающей* (МБ, 364П), *вигрѣвающая* (АД, 79), *в(ь)падающихъ* (КЗ, 41), *замерзающихъ* (42); **д** – у дієприкметнику *будучий* (ДН, 147).

Усічення **и** супроводжує творення дієслівних форм на **-но**: *отворено* (АД, 84), *велено* (ДН, 149), *запалено* (148), *поставлено* (149).

В **іменній словозміні** нарощення найчастіше характеризують іменники III, рідше IV відмін. Нарощення на **ер** маємо в Дав. відмінку одн. іменників жін. роду: *матеръ* (МБ, 365б), *дочеръ* (Гр., 51б). Нарощення л з'являється в Ор. відмінку одн. іменників жін. роду: *з солю* (АД, 106б). Треба зазначити, що графіко-орфографічне оформлення текстів пам'яток не завжди відбиває нарощення у цій формі (маємо *печатью* – ДН, 163). Нарощення **єн** представлені в Род. відм. (*имени* – ПЛ, 58; *времени* – КЗ, 187) та Оруд. одн. (*племенемъ* – УВ, 25).

Усічення в іменній словозміні має більш регулярний характер. Найчастіше усікається суфікс **-ин-** у відмінкових формах множини іменників другої відміни: так, у Наз. відмінку множ. маємо: *тартари* (АД, 82), *керебердяне* (ДН, 163), *мѣщане* (КЗ, 192), *селяне* (192), *християне* (195).

У підсумку констатуємо, що у словозмінних парадигмах активну роль відіграють процеси усічення та нарощення кінцевих фіналей. Найчастіше лінійні модифікації основи супроводжують творення дієслівних форм, особливо 3 ос. одн. та множ., наказового способу, дієприкметників і дієприслівників. Серед нарощень найбільшу сферу дії має **ј**, серед усічень – **ва, а, и** та **ну**.

В іменній словозміні нарощення та усічення не мають регулярного характеру і представлені нечисленними прикладами. До найбільш активних можна віднести лише усічення суфікса **-ин-** у відмінкових формах множини іменників II відміни.

¹Кравченко М.В. Словообразовательная морфология украинского языка. Автореф. дис. ... док. филол. наук :10.02.01 / Ин-т языковедения им. А.А. Потебни.– К., 1990.– С. 30; ²Попова Т.В. Морфологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфология. Субстантивное словоизменение.– М., 1987.– С. 13; ³Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии.– М., 1973.– С. 204; ⁴Панкрац Ю.Г. Морфемные границы слова и проблемы их установления // Морфемика. Принципы и методы системного описания.– Л., 1987.– С. 141-148; ⁵Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Отипологических процессах деривации // Теоретические аспекты деривации.– Пермь, 1980.– С. 16; ⁶Морфемна структура слова.– К., 1979.– С. 10-11.

Список умовних скорочень назв джерел

АД – Лікарський поради́ник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л.; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422; **ВЗ** – Великодня вірша запорожців "Христось воскресь, радъ миръ увесь..." Рукоп. НБУ, шифр 78п/210; **ВМ** – Драма "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, список 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список ІІ пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.149/49; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **Заг.** – Інтермедія "Заговоръ на попа", кін. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.7574; **Зош.** – Навчальний зошит з латинської мови, серед. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.3916; **ІВ** – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ІКД** – Інтермедії до драми М.Довгалецького "Комическое дѣйствіе на Рождество Христово", 1736 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; **КЗ** – Зиновійв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971; **ЛВ** – "Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Величка. Рукоп. Публ. 6-ки ім. М.С.Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм); **Лс.** – "Кни́га, глаго́лемая Листов́ня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, шифр І.7378; **МБ** – Драма "М[и]л[о]сть Б[о]жая", список І пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр Ніж.34; **ПЛ** – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1987; **УВ** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.216(199).

Н.М. Фіголь, асп.

ПРАВОПИСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРШОЇ НА СХІДНІЙ УКРАЇНІ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ – "РАДИ"

Розглянуто правописні особливості першої щоденної газети українською мовою.

The spelling features of the first daily newspaper in Ukrainian language are considered.

Українська мова, преса в кінці ХІХ – на початку ХХ століття знаходилась у досить важкому, загрозливому стані. Історичні події

попередніх десятиліть, століть (заборона української мови, українського друкованого слова) призвели до того, що українська нація, зокрема переважна більшість інтелігенції, міського населення перестала користуватися рідною мовою. Заборонена вона була і в культурному житті: не дозволялись вистави українською мовою, не можна було проголошувати проповіді, проводити богослужіння. Усунена мова була і з адміністративних, урядових установ.¹ Становище дещо почало змінюватися лише на початку ХХ століття на хвилі загального революційного та національного піднесення. Актуально постало питання української мови як засобу національного, політичного єднання. Разом із виникненням політичних партій виникла потреба і в засобі проголошення, пропагування ідей – в пресі, а саме – пресі рідною українською мовою. Уряд змушений був іти на поступки: проголошений маніфест 17 жовтня, незабаром – тимчасові правила про друк.

Тимчасові правила про друк 24 листопада 1905 року прирівнювали в правах українську мову до російської. З цього часу починається бурхливий розвиток україномовної преси.

Дозвіл видавати українською мовою ставив перед письменниками, журналістами нові важливі завдання: потрібно було формувати публіцистичний стиль, утверджувати, активізувати мову, яка століття була заборонена, знаходилась у своєрідному стані стагнації, завмерла, не використовувалась у певних стилях, сферах взагалі, потрібно було сформувати словник певних галузей, відшліфувати правопис, зробити його загальнозживаним, вирішити питання з територіальними діалектами. Таким чином, мовні питання стали активно обговорюватися на сторінках преси. У дискусії взяли участь провідні вчені, мовознавці, письменники: К. Михальчук, А. Кримський, В. Науменко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, В. Гнатюк, Б. Грінченко, Смаль-Стоцький та інші. Висловлювалися діаметрально протилежні думки взагалі з приводу можливості існування української мови, доречності її використання в науковому, публіцистичному стилях, у громадському, політичному житті. Розглядалася українська мова як говірка російської, доводилося її незаперечне право на всебічний та вільний розвиток відомими мовознавцями та літературознавцями.

Так, професор Київського університету Т. Флорінський опублікував у 1898 році в «Университетских известиях» статтю «Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по

славяноведению»². Учений виступив проти поглядів І.Франка на українську мову, викладених у статті “Русько-українська література”³, заперечуючи право української мови на всебічний розвиток, стверджував, що вона є наріччям російської мови. Вважав, що українська мова не придатна для використання у таких сферах, як наукова, публіцистична, суспільна, не може бути також мовою викладання в навчальних закладах.

Т. Флорінському опонували мовознавці В. Науменко та К. Михальчук, які опублікували свої заперечення реакційних поглядів на сторінках «Киевской старины». В. Науменко доводив право української мови на вільний, всебічний розвиток, наводячи за приклад Галичину, де українська мова успішно використовувалася в усіх сферах життя⁴. К. Михальчук наголошував на своєрідних, притаманних лише українській мові фонетичних, лексичних, граматичних особливостях, на існуванні літератури, що розвивається на народній основі⁵.

Найгострішою проблемою, що постала перед мовознавцями, редакторами, журналістами початку ХХ століття, була проблема створення загальнодоступного, простого, прийняттого на всій території України правопису. Існувало два найголовніші принципи, на основі яких створювалися та пропонувалися для загального вжитку численні варіанти правопису, – це фонетичний та етимологічний. Яскравим прикладом суто етимологічного правопису, в основу якого покладені історичні особливості, традиції написання, був правопис, створений Михайлом Максимовичем, – це компромісний варіант правопису якомога більше наближений до російського, далекий від власної вимови. Антиподом цього правопису став фонетичний правопис Драгоманова, або *драгоманівка*, що найретельніше втілював принципи фонетичного письма, детально передавав особливості української вимови. Єдиною його вадою була надзвичайна переобтяженість, важкість у використанні та запам’ятовуванні, саме тому він і не прижився. Зміг уникнути надмірного вживання літер, але разом з тим зберегти детальну передачу української вимови П. Куліш, запропонувавши свій варіант фонетичного правопису, найбільш уживаний у Західній Україні в кінці ХІХ століття, що отримав назву *кулішівка*. Для спрощення фонетичного правопису вчений запропонував нові літери та нові позначки для позначення голосних, йотованих та пом’якшення. У кінці ХІХ – на початку ХХ століття фонетичний

правопис здобув остаточну перемогу над етимологічним. Етимологічним правописом на початку ХХ століття продовжували користуватися лише деякі видання Західної України (“Галичанин”, “Голос народа”, “Православная Буковина” та ін.), що переобтяжувало та захарашувало мову старими, давно відмерлими рисами, робило видання доступним лише для вузького кола читачів, яким близький певний діалект. Прогресивні періодичні видання Західної України та усі видання Наддніпрянської України користувалися фонетичним правописом.⁶ Проте слід зазначити, що на період початку століття припадає етап впровадження, випрацювання правопису, тому і у виданнях Східної України зустрічаються елементи етимологічного правопису, діалектизми, хоча набагато рідше ніж, у Західній Україні, що пояснюється невиробленістю єдиного сталого правопису.

Вирішити ж практично усі вищезазначені проблеми мала зокрема преса, адже, по-перше, незаперечно доводила, що українська мова придатна не лише для використання в побуті, а, по-друге, саме на сторінках періодичних видань витворювалися норми літературної мови, тому що виявити свій потенціал, витворити певні норми найкраще мова може у функціонуванні, до того ж у письмовій формі.

30 грудня 1906 року починає виходити перша щоденна газета українською мовою “Громадська Думка”, незабаром переіменована в “Раду”. Виходила газета наполегливими стараннями видавця, мецената, редактора Євгена Чикаленка, для якого видання щоденної україномовної газети стало справою життя, на яку він не шкодував ні коштів, ні часу, ні здоров’я. Саме “Рада” стала щоденною україномовною газетою, що близько десятиліття представляла українську журналістику, витворювала зразки літературної мови, тому досить цікаво та важливо простежити, які ж мовні норми впроваджувало це видання у життя. Звернемося до номерів часопису та спробуємо їх проаналізувати. Насамперед, потрібно зупинитися на орфографічних рисах, які присутні у “Раді”, тому що нормування орфографії, правопису було одним із найперших завдань мовознавців, редакторів початку ХХ століття.

Що ж до “Раді”, то перш за все слід зазначити, що в основу видання був покладений фонетичний принцип написання, тобто написання якомога більше наближене до того, що ми чуємо, наближене до власне української вимови. Це було важливим кроком для становлення української літературної мови, адже наближало її до народної основи.

Так, можемо виділити такі орфографічні норми, представлені на сторінках “Ради” за 1906 рік, які доводять, що газета друкувалась фонетичним правописом. Переконливим аргументом на користь застосування фонетичного правопису була загальна відсутність **ь** на кінці слова: “*З газет та журналів*”; “*Різдвяний святочний репертуар*” (90, 3)*.

Літери **е,є** використовувалися у сучасному розумінні: *земства, думає, складається, є, моє, останнє* (91, 2.)

Буквосполучення **йо,ьо** вживаються так, як і на сучасному етапі розвитку мови: *бойової* (46, 2); *районної* (85, 1); *йому, тутешнього, з нього, майбутньої* (90, 2-4).

Також про те, що “Рада” друкувалась фонетичним правописом, зокрема східним його варіантом, говорить те, що [і] будь-якого походження (з **о, чь, ъ, і**) передавався завжди літерою **і**: *лікар, хліб, міг, рік, зібралась, шкільної, тільки, зовсім, хотів, ніяких* (90, 3). Тоді як у західноукраїнських виданнях [і], що походить з етимологічного [о], після [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] передавався буквою **і**: *тільки, дійти*. Якщо ж [і] у такій позиції походив з етимологічного [е] або [ѣ], вживалася літера **ї**: *сніг, сільську*.

Існують лише поодинокі винятки, що використовуються для розрізнення омонімії. Наприклад, у слові *ніж* із значенням “прилад для розрізування” пишемо літеру **і**, а у сполучнику *ніж* пишемо літеру **ї** з двома крапками (90, 3; 84, 1).

Йотація на сторінках газети передається за допомогою літери **ї**: *своїми, українську, лекції, редакції, київською* (90, 3); *їм, неї, їх* (86, 3). Тоді як у західних виданнях існують інші варіанти передачі йотованого [і]: може бути поєднання [й] та [і] (*йїхав*), або йотація взагалі не передається (*їхав*). Іноді в “Раді” можемо зустріти непослідовну заміну йотованого **ї** на **і**, але ці випадки трапляються дуже рідко і переважно в назвах статей, рубрик, що пишуться усіма заголовними літерами. Крім того, маємо **ї** в інших варіантах вживання того самого слова, тому їх швидше можна прийняти або за описки, відсутність потрібного шрифту або за невідпрацьовану норму, ніж за принципову позицію. Так, поряд маємо такі варіанти: *український, редакції* (91, 3); у *Kiivі* (86, 3); **і** у тому ж номері – інший варіант передачі йотованого, що до того ж кількісно переважає: *української мови, українські твори, українське питання, київської газети* (86, 3).

Частки -ся, -сь, на відміну від західних часописів, у “Раді”, як і в усіх наддніпрянських часописах, пишуться з дієсловами разом: *оселились, жадалось, укралося, вертаються, жилося* (89, 3); *з’являється* (85, 3).

Про те, що у “Раді” використовувався східний варіант фонетичного правопису, свідчить також тверде написання передньоязикових [з], [с], [ц] перед напівм’якими приголосними: *світ* (56, 1); *гості* (47, 3); *святочний* (90, 1).

Не позначалась м’якість також після літери н, що стояла перед суфіксами -ськ, -ств, на відміну від західного варіанта фонетичного правопису: *українського, студентства* (49, 2,3); *громадянство* (48, 3).

І навпаки, у наддніпрянських виданнях, зокрема, у “Раді”, передавалася м’якість [з], [с], [ц] у суфіксах -ський, -зький, -цький, тоді як у західних – м’якість була відсутня: *московської, російського, арештанські, мійські, самарської, городська, київської, Заньковецька, мужицька* (46, 2,3); *кавказського* (50, 3).

Вживався також у “Раді” проривний дзвінкий приголосний [г], хоча у західноукраїнських виданнях він був більш поширений: *гвалт* (47, 3); *грунті* (56, 1).

В аналізованому виданні писалися також за східним варіантом фонетичного правопису слова іншомовного походження із буквсполученнями -ія, -ле: *телеграми, демонстрація* (52, 3); *легалізація, телеграфне, реакція, телеграми* (76, 3); *редакція* (56, 1); *інституціях, білети* (55, 3); *історія, географія* (53, 3); *делегатських* (5, 3).

Окремо слід зупинитися на використанні апострофа. У “Раді”, на відміну від західних видань, де апостроф міг взагалі не вживатися, апостроф використовувався майже завжди в сучасному розумінні, за невеликою кількістю винятків. Так, апостроф ставився після губних перед йотованими: *поб’ють, обов’язкового, пам’ятати, об’єднував, обов’язковість* (85, 1-3), *ім’я* (76, 3), *сем’ї* (53, 3). Писали також апостроф у власних назвах після задньоязикових приголосних [г], [к], [х]: *на Лук’янівці* (46, 2). Для роздільної вимови ставився також апостроф після префіксів перед наступною йотованою. Хоча тут маємо вже відмінність порівняно із сучасним станом мови: апостроф ставився не лише перед йотованими голосними, а й перед іншими також: *з’єднання, з’явився* (86, 3,4); *з’їздах, об’єднував* (85, 3); *з’організувався, з’єднати* (49, 3); *з’ясовує, з’охотяться* (50, 1,3).

Трапляються випадки, коли апостроф відсутній або замінюється іншим буквосполученням, хоча за правилом мав би там бути, та у цих самих словах в інших слововживаннях він присутній, тому це можна пояснити як опіску: *зв'язали* (86, 3); *довіря* (52, 3). Такий стан речей можна зрозуміти, адже орфографічні норми на час виходу газети лише формувалися та відпрацьовувалися, тому потрібен був час, щоб уникнути деякої непослідовності. Але досить часто використання апострофа, що було показано вище, як і попередні ілюстрації орфографічних норм, незаперечно свідчать на користь того, що "Рада" друкувалася східним фонетичним правописом.

Про невиробленість орфографічних норм, які спостерігаємо на сторінках видання, говорить також паралельне вживання префіксів *рос-*, *роз-*: *роspлoжується* (91, 4), *роspорядку* (85, 3; 49, 3), *роspягати* (46, 2), *роspочала* (76, 3), *роspглянуто* (49, 3).

Існував також ряд рис, які не характерні для сучасної орфографії, не прижилися в сучасній мові, є рисами діалектними, від яких унормована українська мова мала позбутися.

До таких рис належить, наприклад, вживання буквосполучення *-ія-* замість сучасного *-іа-*: *провінціяльних, експропріяція, соціал-демократами, колоніяльне, офіціяльне* (86, 3); *пролетаріяту* (85, 3); *матеріяльну, спеціально* (46, 2).

Вживалася літера *я* замість сучасного використання *а* і в таких випадках: *загряницю, погряничної* (86, 3); *дописях* (85, 1); *квартира* (46, 2, 55, 3).

Маємо також паралельне написання суфіксів *-ення* та *-іння*, що на даний момент уніфіковано на користь суфікса *-ення*: *значіння* (86, 3; 85, 1); *поводіння* (84, 1; 46, 2); *вражіння, поневолення* (56, 3); *повішення* (55, 3); *побільшення* (76, 3).

Ненормативне також вживання закінчення *-е* в називному відмінку множини, що також зустрічаємо на сторінках «Ради»: *люде, селяне* (86, 4).

Окремо слід розглянути написання літер *и* та *і*. Дослідивши численні випадки, які зустрічаються у виданні, можемо зробити висновок, що це було одним із проблемних питань. Літери *и* та *і* часто вживалися не послідовно, їхнє використання не відповідає нормам сучасного правопису: *психологічні, принципами, вибірали, експериментальної, динаміту, підписав, президента, технічне, еміграцію, бібліографія* (85, 3, 4).

Лише на кінці слова частіше вживалася літера *и*: *відомости* (86, 3), *притомности*, *промисловости*, *смерти* (86, 1–4). Таке написання є рисою південно-західного діалекту української мови⁷. Але у часописі іноді в аналогічній позиції вживалося *і*: *області* (85, 3), що знову ж таки свідчить про етап вироблення норми.

Розглянуті орфографічні особливості переконують, що мова української періодики була ще не повністю уніфікована, невироблена. Але не слід забувати, що «Рада» була першою щоденною україномовною газетою, тому багато над чим ще потрібно було працювати. Проте видання зробило вагомий внесок в утвердження української мови в засобах масової інформації. До того ж невироблені, непослідовні орфограми скоріше становлять виняток порівняно з тим, що вдалося зробити. Тому, виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що у часописі за переважною частиною орфограм представлений фонетичний правопис у східному його варіанті з небагатьма орфограмами подвійного написання та деякими діалектними особливостями.

Потрібно було на початку століття вирішувати не лише проблему правопису. Необхідно було також сформувати мову публіцистики взагалі, створити норми української літературної мови. І це переважним чином відбувалося на сторінках періодичної преси того часу, оскільки мова найкраще виявляє себе у функціонуванні. Водночас мова періодики того часу відбивала усю складну ситуацію з українською мовою взагалі, оскільки у ній використовувались усі мовні засоби загальнонаціональної української мови із на той час не до кінця виробленими лексичними, стилістичними, синтаксичними нормами, із діалектними особливостями.

Отже, розглянувши орфографічні норми, представлені на сторінках «Ради», можемо зробити висновок, що в газеті використовувалась українська літературна мова, але це було, як уже зазначалося, одне з перших щоденних видань українською мовою, тому саме на його сторінках багато чого відшліфовувалося, витворювалося у процесі видавництва.

Важливо, що видання друкувалося фонетичним правописом. Це означало, що поширювалася, пропагувалася українська мова, наближена до народної вимови. Саме такий шлях формування літературної мови міг бути перспективним.

¹Животко А. Історія української преси: Навч. посібн./ Упоряд., авт. істор.-біограф. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. – К., 1999; ²Флоринский И. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – К., 1898. – № 11. – С. 218; ³Франко І. Русько-українська література. – 1898; ⁴Науменко В. Книжная речь у малороссов и руссинов // Киевская старина. – 1899. – №8. – С. 142; ⁵Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С.161; ⁶Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси. (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1970. – С. 57; ⁷Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 182.

*Надалі позначатимемо (першою цифрою випуск газети “Рада”, другою – сторінку).

Н.Г. Копецька, асп.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV-XVIII СТ.

Стаття присвячена проблемі формування лексико-семантичної групи на позначення розумової діяльності людини у староукраїнській мові періоду XIV-XVIII ст.

The article deals with the problem of formation of the lexical semantic group to indicate the notion “mind” in Old Ukrainian language of the 14th-18th centuries with slavonic parallels.

Мовна практика надає дуже багатий і різноманітний матеріал для аналізу динаміки формування лейтмотивної терміносистеми, що первісно характеризує людину – її здатність до розумової діяльності. Оскільки мова передається від однієї епохи до іншої, і про початок нових мов ми можемо говорити лише повністю звільнившись від нашого досвіду, остільки відношення минулого до сучасності пронизує мовну будову до самих її глибин¹. Дослідження абстрактної лексики на позначення розумових процесів людини на етапі її формування в староукраїнській мові відображає основні закономірності розвитку термінологічної системи в цілому, дає змогу краще зрозуміти історію виникнення сучасних значень слів² розумової діяльності.

У кінці XV – на початку XVI ст. завершуються основні процеси, що характеризують російську, українську й білоруську мови як окремі лінгвістичні системи, зароджуються і розвиваються нові риси, притаманні кожній із цих мов³. У цей час парадигма абстрактних слів поповнюється значною мірою не тільки за рахунок переосмислення давніх питомих давньоруських і старослов'янських абстрактів, запозичень з інших мов, але також завдяки власним українським новотворам з праслов'янською генетикою, які розвинули нове розумове значення переважно від конкретної семантики на позначення фізичної дії або іншого абстрактного значення.

У понятійному полі “внутрішнє життя людини”, “розум” у XVI – XVII ст. в активному вжитку фіксується питома за походженням лексема *внутренна*⁴ (яка у номінативному значенні вказувала на те, що “знаходиться усередині чогось” або “усередині людини, нутрощі”: *Второе, смущение внутренне еже есть цкливость, еже ω(t)знати ω(t) себе да тицтсѧ упованієм прїамтїѧ блг(д)ти Бжїѧ...* (М. Тр., 120 зв.). Староукраїнська лексема була префіксальним дериватом, утвореним від д.-р. *нутрь* “нутрощі”, з псл. **vъn-otrъ* “усередину”, яке сприймалось як **vъ-notrъ*. Етимологи порівнюють також з гр. *ἐύτερα* “нутрощі”, д.-інд. *ántaras* “внутрішній”, *antrám* “нутрощі”, ав. *antara-* “внутрішній”, лат. *interus* “тс” (ЕСУМ, I, 411; Ф., III, 90-91).

Лексема посіла особливе місце у середньовічному українському світобаченні, при вираженні внутрішнього душевного переживання людини взагалі, органічно емоційного, і її фізіологічного початку, серця як внутрішнього органу, зокр. що знайшло відображення у функціонуванні корелятивної антонімічної пари “внутрішній світ” і “зовнішній світ”: *Приношу не къ во(з)бужденію твоему и поощренію, вѣдѧщи тѧ, измлада ω(t)ноктей, бодростію, Бгомыслие(м), м(д)ростію, внѣшнєю и внутренєю обогаще(н)на, и всѣми добродѣтелми...* (Алф., 503); *Научи себе въ всѧкой вещи побѣждати, и будещи имѣти миръ внутрній.* (Діоптра, 3), пор.: *вниди в самого себе, и ω(t)сѣчєши страсти и желанїѧ мирскаѧ...* (Діоптра, 4). З такими двома значеннями лексема зафіксована у лексиконах XVI – XVII ст. *Вънутрънѧѧ: внутрнѧстіѧ Акω ср(д)це, утроба* (Бер., 21); *Вънутрній члкъ: члкъ дховны(и)* (Бер., 21); *phrenes ha(e), внутрняя, разумъ* (Сл. Лекс. I, 228).

В основному синонімічному ряді на позначення розумової діяльності, члени якого об'єднуються навколо семантичної домінанти “думати” і “мати певні результати у процесі мислительного акту”, позбавлене стилістичних барв, використовуються ст.-укр. *розбирати, вибирати*, засвідчені у староукраїнських лексиконах XVI – XVII ст., зокр.: *Размысллю: Розмышллю, разбираю в мысли* (Бер., 107). Дієслова розвинули абстрактне значення від конкретного “брати, вибирати”: *а онъ рекль книмъ ничего на(д)то не выбирайте едно то што есть вамъ постановлено* (ПС Жит., 31) і походять від первинного на позначення фізичної дії дієсл. *брати*, яке успадковане з д.-р., ст.-сл. дієсл. *брьати, брати* та ім. *брѣмѧ* “тягар”, загальнослов'янських за походженням, що були рефлексами псл. **bьrati, *bero*, похідних від і.-є. **bher-* “носити, приносити” (Sławski, I, 41; Machek, 64; ЕСУМ, I, 247-249).

На к. XVI – поч. XVII ст. з розумовою семантикою “помилятися” фіксується полісемантичне дієсл. *блудити*, спільнокореневі *блудитися, блудничити*: *Блудѣ... злыхъ помыслѣ* (Бер., 10); *Мечтаніє: облуда, мара...* (Там же, 63), фразеологізм *мыслью блудити* “мати грішні думки, грішити” (СУМ XVI - XVII, I, 11; II, 121); *Што ве ижъ такъ есть, нехайжесѧ дѣпись розмыслить, што волить...* чи *задати блудѣ и фалишъ и небаченьє ѡ(т)цемъ панѣжемъ и ихъ писаромъ...* (Апокр., Зош. 14, арк.4).

Загальнослов'янська за походженням, укр. лексема *блудити* є рефлексом ст.-сл. *блѣдъ* “розпуста”, *блѣдити* “блукати, блудити” з псл. **blodь, *bloditi < *blond-*, пов'язаного чергуванням голосних з основою **bled-* (<**blend*), споріднена з лексемами інших індоєвропейських мов (ЕСУМ, I, 212).

Зародження абстрактної розумової семантики кореневого дієсл. *значити(ся)* відбулося у староукраїнській мові, що зафіксовано у давніх лексиконах, а також “Матеріалах” Є.Тимченка, “значити”, “позначатися, розумітися” (Т.Мат., XVII ст.); *Гадателствую: назнамнову, ... загадую, тайну значу, тасмные речи задаю* (Бер., 25). Лексема була утворена від давнього ст.-сл. ім. *знакъ* з псл. **znakъ*, пов'язаного із **znati* (ЕСУМ, II, 270).

Формування абстрактної семантики “виявити, знайти, встановити” лексем *вынайдованье, вынайти, знайти* фіксується у діловому стилі мови періоду XIV-XV ст.: *И мы того со кн<ѧ>зми и паны досмотрѣвши и в том есмо кн<ѧ>зѧ Олександра знашли правого* (ССМ, I, 402). У XVI – XVII ст. відбувається формування їх

абстрактного розумового значення “винахід, вишукування, відкриття і т.п.”: *И с того вязеня Павел святыи писал листы з Рьму до Галатовъ, до Ефесовъ,... вторый лист до Тимофея, в которых листех найдешь то, где Павел святыи значнейшихъ христіан, которые на той час в Рымѣ были, споминает...* (Перест., 52).

Староукраїнські лексеми були префіксальними дериватами, успадкованими від загальнослов'янської за походженням кореневої ст.-сл. *ити* з конкретною семантикою “руху, переміщення у просторі”, рефлекса псл.**(j)iti* (<**ei-tei*), спорідненої з лит. *eiti* “іти”, лтс. *iêt* “те”, гр. *ετι* “піде” та ін. (Ф., II, 117-118; ЕСУМ, II, 269, 320-321). Семантичні потенції давньої питомої лексеми входять до класу абстрактних розумових понять зафіксовані у староукраїнських лексиконах XVI – XVII ст., зокр.: *възыскую, вынадую; възыскан(ъ)ны, вынадованыи* (Зиз., 35); *Възысканіе: Вынайдованье, шуканье, пытанье, опытъ, вывѣдованья...*; *Възыскую: Вынайдоу, довѣдоуяся, пытаю, ѡ(т)искую* (Бер., 20).

З XVII ст. зі значенням “мозок”, “розум, тям”, “міркувати, розкидати глуздом, пускати розум по голові, мізкувати, думати” фіксується використання ім. *глуздъ*, дієсл. *гудзувати* що відображено у “Словнику” Є. Тимченка (Тимч., Т. I, Зош. II, 530).

Лексема *глузд* не має загальноприйнятої етимології. Бернекер виводить її з псл.(сх.) [**gluzdb*] “мозок” від **gloud* “слизувата грудка” (Берн., I, 308-309). Вчені припускають, що слово могло виникнути як синонім до основного **mozgъ* у зв'язку з виглядом мозку, що пов'язане зі словами того самого кореня і порівнюють з укр. *глежень, глей, глива, глина, глист, глїнь, глизявий*, в основі яких лежить поняття чогось слизького (ЕССЯ, 6, 155-156; ЕСУМ, I, 529).

Досить численну групу складають староукраїнські розумові лексеми з коренем *дел-*, це головним чином віддієслівні утворення з псл.**děliti* “ділити”, з ім.**dělъ* “частина” (ЕСУМ, II, 90), за іншою версією, псл. ім.**dělъba* є похідним утворенням з суфіксом *-ьba* від дієсл.**děliti* (ЕССЯ, 5, 10), виводиться з і.-с.**dāi-l-* (ЕСУМ, II, 90; ЕССЯ, 4, 233-234). Вчені розходяться у поглядах щодо походження цієї загальнослов'янської лексеми і її генезису в різних мовах. Зокрема, В.В.Мартинов вважає, що пр.-герм. *dailjan* виникло або як відіменне дієслово на германському ґрунті, або ж як результат проникнення псл.**deliti*⁴. Такої ж думки дотримуються О.С. Мельничук, Т.В. Гамкрелідзе та Вяч.Вс. Іванов. Вони

зараховують лексему до балто-слов'яно-германських лексичних ізоглос⁵. Інші вчені наполягають на думці про загальнослов'янський характер слова, заперечуючи його германську генеалогію⁶.

У давньоруській мові похідні лексеми з коренем *дѣл-*: *раздѣлени*⁵, *роздѣлити*, *раздѣльни* були полісемантичними утвореннями з неарифметичним значенням, вказували на певну фізичну дію, як, напр., “обдаровувати”, “роздавати”, “розбивати”, а також демонстрували процес поділу майна між спадкоємцями: *Бонякъ же раздѣлися на 3 полкы* (ПВЛ ЛС, 261). У староукраїнській діловій мові XIV – XV ст. питоме *дѣлити* та префіксальні спільнокореневі *поделити*, *розделіті* конкретизують давнє значення, пов'язане з процесом поділу чогось на частини, розмежування: *А се я, Богдан... Мышчичъ, сознаваю моимъ листомъ: делилъ есми з братомъ своимъ... отчизною нашою Холоневомъ* (ССМ, I, 338). У XVII ст. дієслово та похідні лексеми розвивають абстрактну семантику на позначення інтелектуальної арифметичної дії, що засвідчують тогочасні словники: *discretio*, *разсужденіє*, *раздѣленіє* (Сл. Лекс. I, 98); *divisus*, *-us*, *раздѣленіє* (Там же, 101).

Починаючи з XVI – XVII ст., в активному вжитку на позначення понять “нерозумний”, “відсутність розуму” і под. фіксується лексема *дурень*, засвідчена у такому синонімічному ряді староукраїнськими лексиконами: *Несмысле(н)е: Дурень, шаленый* (Бер., 76); *безуме(н), дуре(н)* (Зиз., 25). Запозичена з ст.-сл. *доурьнь* (“Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” фіксує її як назву місцевості або як особову назву, ССМ, I, 332), лексема була рефлексом псл. **durь* (**durьнь*), яке виводиться з і.-с. **dheur-*, суфіксального розширення **dheu-* “дути, швидко рухатися”, споріднена з лексемами індоєвропейських мов із семантикою “полохливий”, “стрімкий, несамовитий”, “шалію; збурююся” і под. (ЕСУМ, II, 147).

Лексема здебільшого входила до виражальних засобів полемічної літератури, а також оригінальних творів українських авторів, де була пов'язана з моральними категоріями буття суспільства: *Подобно бы пильнейшыє книгъ и науки были, ани бы дети ихъ дурьные церквей дедичнымъ правомъ не домагалися* (Антиз., 745).

Зародження абстрактного значення відбулося у ст.-укр. лексемі *цѣнити*, яка поєднувала конкретні і абстрактні семантики “підраховувати”, “полічити”, “конкретно визначити кількість”, а

також “усвідомити”: *Его же азъ хотящи воспятити крѣпко, на вся страни свое ополчающеся воинство оставивши, принужденъ есть за онимъ самъ погнати, и, не зѣло далече постигнуши оного, егда молихъ его, да возвратится, егда встидомъ воинскимъ и непотребною женскою боязнію обовязовахъ, тѣмъ временемъ множество воинства, кромѣ военнихъ припасовъ, ихъ же и оцѣнити невозможно погубихъ...* (Граб., 140). Давній питомий корінь *цін-* (д.-р. *цѣнити* “цінити, оцінювати”), загальнослов’янський за походженням, сягає псл. **senpa*, **seniti* (Ф., IV, 298; ЭССЯ, 3; 183).

Формування абстрактного значення у слова *здаватися*, яке походить від давнього питомого дієсл. *дати*, *давати*, д.-р. *дати*, *давати*, континуанта псл. **dati*, **davati* (ЕСУМ, II, 15), припадає на кінець XVI – початку XVII ст. Воно фіксується у пам’ятках різних жанрів і не відзначається стилістичною маркованістю, зокр.: *Частокротъ и медъ, нѣкоторымъ горокъ быти здался, вкушенъа смыслъ задростю зопсованый маючи...* (УЕ Кал., 670).

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. фіксується поява значення “розмірковувати, здогадатися, зрозуміти” у дієсл. *збагнути*: *А коли попадешъ той оселокъ и людскую; Або шелягъ зламаний, копъ яку, Не збагнешъ куди вткнути – всего душа хоче* (Т. Мат., XVII ст.), яку етимологи пов’язують з *багти*, *багнути* з первинним значенням “згадати з бажанням”, зіставляється також з лит. *boginti* “швидко мчати”, спорідненим з псл. **bēžati*, що дає змогу припускати розвиток значення від “бігти” до “швидко перебігати думкою” (ЕСУМ, II, 246).

На позначення поняття, пов’язаного з “рахуванням, обчисленням” у староукраїнській літературній мові використовується дієсл. *лічити*: *а коли онъ почаль личити: привели емоу единого должника. который былъ виненъ тмою талант* (ПЕ Жит., 15-16). Слово пройшло тривалу лексико-семантичну еволюцію від псл. **ličiti* “формувати, оздоблювати; бути видимим, бути подібним” до ст.-сл. *личити* “оголошувати” і суч. “рахувати”. Дієслово на *-iti-* було похідним від **likь*, **lice* (ЕСУМ, III, 259; ЭССЯ, 15; 81-83). На позначення абстрактного поняття “сума, кількість” з XV ст. використовується спільнокореневий ім. *личба* (ССМ, I, 552) з псл. **ličьba* (похідне з суфіксом *-ьba* від дієсл. **ličiti*) (ЭССЯ, 15; 83-84), яке ще у староукраїнській мові конкретизує свою семантику у напрямку позначення арифметичної дії “рахування, обчислення”: *изводѣ(т)сѣа многіе, а ѡ(т)ступаютъ ѡ(т) вѣры што вѣдати за*

таковоє недба(л)ство виє [небудетели коли(с)] чинит личбы...(См. Кл., [4]). Серед спільнокореневих пам'ятки XIV-XVII ст. фіксують лексеми *поличити*, прикм. *невьличеный, незличеный, незличный, незличоный* з антонімічним значенням “невирахований, невимірений”, ”незлічений”, а також фразеологізоване сполучення, що використовувалося у діловій мові XIV – XV ст. *положити личбу* “порахувати” (ССМ, II, 184), з нерозумовою семантикою *личбу выдати, личбу чинити* “давати звіт” (Т. Мат., XVII ст.).

У XVII ст. спостерігається формування абстрактного значення лексем *припуцати, неприпуцаемо* “припускати”, “можливо”, “прийнятно”: *а затымъ донеи цѣлемъ неприпуцаемо, абы намъ тоє Ако оуи(х) мл(с)ти пановъ пословъ злогорозуменья, такъ оу его короле(в)скои мл(с)ти неласки ненесло просилисмы* (Апокр., Зош. 4, арк. 3). Лексема є префіксальним дериватом від питомого дієсл. *пускати*, успадкованого з д.-р. *пустити, пускати* ст.-сл. *поустити*, загальнослов'янського за походженням з псл. **rustiti* від **rustь*, яке являє собою новотвір від ітератива *пущать*, при цьому припускається спорідненість з гр. *πούω* (III, 410-411).

Формування розумового значення дієсл. *воспріяти* відбувалося у староукраїнській мові XVII ст., де вона, крім конкретного, позначало також абстрактне розумове “перейнятися, проникнутися”: *Воспрійми убо и ти надежду, а отвегиши гнѣвъ и надѣю на брань, принеси смиреніе...* (Граб., 66). Слово було дериватом від давнього, загальнослов'янського за походженням ст.-сл. дієсл. *имамь* з псл. **ǰmati, *ǰtati* “брати; мати” (ЕСУМ, III, 414).

З термінологічним навантаженням лексема функціонувала у науковому стилі XIV – XVIII ст., де позначала “сприйняти, перейнятися і под.”: *тако и сія Зерцала, вѣческабываема в мирѣ въспрїємлютъ, а аще что будетъ в нихъ добро, или что зло раздѣлетъ, и оузритсѧ, тубо животь сво(и) оузритъ всѧкъ члѣкъ.* (Діоптра, Предмова кь Читателю); “зрозуміти, усвідомити”: *...да въмѣсто прелестнои сеи радости мира, въспрїємши истинну .* (Діоптра, 39 зв. -40).

Ст.-укр. *твердити* “підтверджувати (засвідчувати правдивість, істинність чогось)” і спільнокореневі з аналогічною семантикою *подтвердити, потверждити, оутвержати* (СММ, II,

424); *confirmatio, confirmitas, умвє(р)ждєнїє* (Сл. Лекс. I, 72) були успадковані від давніх питомих д.-р. *tvьrdь*, ст.-сл. *tvьrdь*, загальнослов'янських за походженням, що виводяться з псл.**tvьrdь*, споріднені з лит. *tvirtas* “твердий, міцний”, лтс. *tvir̃ts* “кріпкий, твердий” (Ф, IV, 32).

У староукраїнській мові XIV – XVIII ст. спостерігається початок формування абстрактної семантики “умножити, збільшити” дієсл. *множити*: *...мы Олександръ ... дали есмо... зо всеми доходы... которымъ коли.. разумом або мудростю ч<є>л<о>в<ѣ>ческою могут размножены быти* (ССМ, II, 298).

З XVI – XVII ст. на позначення арифметичної дії починають використовуватися спільнокореневі деривати *множенїє, умноженїє, умноженное, помножати, помноженье* (Сл. Лекс. I, 35). Староукраїнські лексеми були запозичені зі старослов'янської мови, де дієсл. *умъножати* “збільшувати кількість вагу і т. ін.” – префіксальний дериват від *мъногъ* “багато” та вищого ступеня *мъножаи*, загальнослов'янських за походженням, з псл.**тъпогъ*, найдавнішого і.-є. **men(e)gh- / *mon(e)gh-* (ЕСУМ, III, 490).

У XVII – XVIII ст. відбувається розвиток смислової структури слів *понати, понати*, утворених від ст.-укр. ім. *понате* “розуміння”, *понати* “зрозуміти” на базі давнього ст.-сл. дієслова *възати*, порівнюють з лит. *ĩmti, imù, émiaũ* “брати”, лат. *emō, ēmī, ēmptum,-ere* “брати” (Ф., III, 326; IV, 569). У староукраїнській мові лексеми широко функціонують з виключно абстрактною семантикою “розуміння, усвідомлення, засвоєння чого-небудь” у пам'ятках різних жанрів: *...если бо вѣмъ що мало выстоупимо, вышше прирожєнного розума: тогда смыслы нашѣ не могутъ того понати* (Зерц., 11). Зі значенням “думка, уявлення” фіксується ім. *понати*: *...для сна(д)нѣйшого понати и латѣйшого вырозумєнати...* (УЄ Кал., 675).

З поняттями “робити зрозумілим”, “пояснювати”, “розтлумачувати” у староукраїнській мові XVI – XVII ст. пов'язане переносне використання префіксального дієсл. *иззерняти*: *epuceo, -as, изяс(ъ)няю, и(с)тльковую, изє(р)няю; epudeatus, изє(р)ненъ, изясненъ* (Сл. Лекс. I, 111). Ст.-укр. *иззерняти* утворене від ім. *зерно* “зерно”, загальнослов'янського за походженням, з псл.**z̥r̥no*, і.-є. **ĝer-, *ĝere* “дозрівати, морхнути, старіти”, **ĝer u-* “те, що визріло, розвалюється, само падає” і споріднене з псл. **z̥r̥eti* (укр. *зріти*) (ЕСУМ, II, 260).

Зі значенням “старанність, ретельність, пильність” у XVI – XVII ст. фіксується прикм. *пильныи*, який передбачає компонент “уваги” при здійсненні розумової операції: ...*Црковъ матку нашу... оуплаканную, пильным и чulyм старанієм своѣмъ, ахотне оувсеслалесь* (УЄ Кал., передм., арк. 3); *Прето потреба Вишей Кна(ж) мл(с)ти мѣти всегдашнее пильное баче(н)е...* (Сл. Кл., [Зв.-2]).

Щодо походження прикметника серед етимологів немає одностайної думки. Лексему споріднюють з р.*пильный* “старанный”, р.діал. *пйлен, пилька, пильно*, блр. *пільны*, ц.-сл. *пильнь*, ч. *pilę* “старання, пильність”, *piliti* “поспішати, намагатися”, *pilný* “старанный”, слц. *pilný*, п. *pilný* “тс”, в.-луж., н.-луж. *pilny* (Ф., III, 262).

На позначення поняття “напучення, повчання” у староукраїнській мові XIV – XVIII ст. використовується ім. *надражненъе*: *Презъ о тыи Слова “паци овцы мои” значит – апостолства презъ запрѣньесе надражненъе* (Т. Мат.). Лексема є префіксальним дериватом від давнього питомого ст.-сл. дієсл. *дражнити, дражджити* спорідненого з п. *draznić, draznić*, ч. *dráždití*, слц. *dráždíť*, іншими слов’янськими лексемами, які виводяться з псл. **draziti, *dražati* (<**drazjati*), **dražo* (<**drazjo*), **drazнь, *drazniti* (ЕСУМ, II, 120). На противагу лексемі *надражненъе*, яка не була успадкована новою літературною мовою, давній питомий корінь продовжує функціонувати у складі давніх і нових лексем з нерозумовою семантикою, пор., суч. *дражливий, подразнювати, роздражнений* (ст.-укр. *роздражити*), ін.

¹Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию.- М., 1984. – С. 63; ²Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К., 1991. – С. 11; ³Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською. – К., 1980. – С. 35; ⁴Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени. (К проблеме логоттогенеза славян). – М., 1983. – С. 17; ⁵Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1966. – С. 522. ⁶Гамкрелдзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984. – Ч. 2. – С. 418; ⁷Стоянов И.А. Глаголы умственной деятельности в болгарском языке. – К., 1977. – С. 78-79.

Список умовних скорочень назв джерел

Алф - Алфавить дховный... // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII-XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. - К., 1924. - С. 499-504.

Антиз. - Антизирись или Апологія противъ Христофора Филалета. Въ двухъ текстахъ: Западно-Русскомъ (1599) и Польскомъ (1600). // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. - Кн. 3. - Спб., 1903.

Апокр. - Филялет Х. Апокрисисъ албо отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ... - Острог, 1598.

Бер. - Лексикон словенороский Памви Беринди. - Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. пособом. / Підгот. В.В. Німчука. - К., 1961.

Діоптра - Діоптра альбо Зерцало, и выражене живота людского на томъ свѣтѣ. - Св'є, 1612 (Передмова).

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: В 7 т. - К., 1982-1989. - Т. I-III.

Зиз. - "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская" / Підгот. В.В. Німчука. - К., 1964.

Machek - Machek V. Etymologicky slovník jazyka ceskeho a slovenskeho. - Praha, 1957.

М.Гр. - Петръ Могила. Євхологіон албо Молитвословъ, или Требникъ. - Киев, 1646.

ПВЛ ЛС-Повість временних літ за Лаврентіївським списком. // **ПСРЛ.** - Полное собрание русских летописей. - Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. - М., 1962.

Перест. - Пересторога з'яло потрібная на потомные часы православнымъ христианом. - Львів, 1605 - 1606 рр. // Возняк М. Письменницька діяльність І.Борецького на Волині і у Львові. - Львів, 1954. - С.25-56.

ПС Жит. - Житецкий П.И. Описание пересопнищкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелія от Луки, выдержек из другихъ евангелистов и 4 страницы Археологического съезда. - Киев, 1876.

Slawski - Slawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. - Krakow, 1952-1982. - Т. I-V.

Сл.Лекс.І. - Славинецький С. Лексикон латинський. // "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. / Підгот. В.В. Німчук. - К., 1973.

Ср. - Срезневский И.И. Матеріали для словаря древнерусского языка. - Спб., 1893-1912. - Т. 1-3.

ССМ - Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. - К., 1977-1978. - Т. 1-2.

СУМ XVI-XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1-2. – Львів, 1994.

Тимч. – Історичний словник українського языка. / За ред. Є. Тимченка. – Х. - К., 1930. – 1932. – Т.1. – Вип.1–2.

Т.Мат. – Тимченко Е. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV-XVIII вв. – Рукопис зберігається в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України у Києві.

УЄ Кал. – ЄгОліє учителное, албо Казаня на кождую ндле и свята оурочистыѣ през ст отца ншего Калліста... по грецку написаное, а тепер повторе ново зь грецкого и словенского языку на рускій переложено... повеленіємь Петра Могилы. – К.,1637.

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М., 1964-1973. – Т. 1-4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974–1990. – Вип. 1–17.

ІДОСТИЛІСТИЧНА І СТИЛІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О.І. Хом'як, асп.

ДО ПИТАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ВИВЧЕННЯ ІДОСТИЛІЮ

У статті розглядається комплексний підхід до аналізу мовно-стилістичних одиниць художнього тексту.

The complex approach to the analysis of language stylistic units of the art text is considered in the article.

У процесі художнього пізнання світу вирішальну роль відіграє розумова активність людини, що виявляється у цілісній, особистісній позиції щодо буття. Найважливіший засіб пізнання – мова, що відбиває сукупність найскладніших суб'єктивних відношень та явищ існуючої дійсності. За словами В.А. Звегинцева, вона не виражає вже готову думку, а створює її, не відображає певне світобачення, а є його складовою. Щоб вловити душевні порухи, осмислити зовнішні сприйняття, необхідно кожне з них об'єктивувати у слові. Людина, пізнаючи реальний світ, що відображається в її свідомості і утворює систему знань, ніби вибудовує в собі картину світу, своєрідною формою реалізації якої є мова. Витворена модель світу є результатом мисленнєвої діяльності суб'єкта і належить тільки йому. Сприйняття навколишньої реальності певним чином переживається індивідом, відбивається в його думках, почуттях і формується за допомогою мовних знаків. Суб'єктивний характер мовних явищ визначається їх здатністю виражати “або цілком суб'єктивні відчуття людини, або, поєднуючись з певною об'єктивною інформацією, відбивати елементи індивідуальної оцінки цієї інформації”¹.

Цілеспрямованим і творчим, а не дзеркальним відображенням світу, саме картиною, тобто інтерпретацією, актом світорозуміння, є картина світу письменника. Накопичення знань, пошуки істини, всебічне і глибоке пізнання об'єктивних закономірностей світу визначають мовно-естетичну цілісність художнього тексту, в якому крім нейтрального висвітлення подій, представлене й образне

мислення, марковане особистістю автора. Проникнути у справжній зміст твору, каже В.В.Кожин, можна лише ретельно вивчивши його мовну форму, що є єдиною доступною об'єктивному дослідженню реальністю, предметним буттям змісту. "...Досліджувати матеріал мови, що став ґрунтом творчої діяльності художника, можна лише на широкому тлі лінгвістичних та стилістичних фактів і понять..."². Одним із них є індивідуальний стиль письменника, що будучи залежним і одночасно випереджуючи тенденції колективної свідомості, відбиває пошуки нового бачення й емоційно-оцінного ставлення до життя, нового самопізнання, нової системи мовно-виражальних засобів. За визначенням В.В.Виноградова, ідіостиль представляє собою нерозривну єдність компонентів, неадекватних елементам мовної системи. Він обумовлений індивідуальними принципами відбору і об'єднання засобів словесного вираження³.

Системний підхід до вивчення мови твору з врахуванням індивідуального стилю письменника, цілісності пізнання, певного життєвого матеріалу та набутого досвіду, впливу естетичних норм, вироблених суспільством, є результативним при дослідженні лексичних параметрів художнього твору. Лінгвістичні методи вивчення авторського стилю зосереджуються на закономірностях сполучування словесних одиниць, особливостях художньо-образного мовомислення, утворенні синтаксичних конструкцій.

Для такого дослідження великий інтерес становить творчість відомого українського письменника – Валерія Шевчука. Естетичні погляди цього митця формувалися під впливом екзистенціального вчення, що на перший план висувало ідею абсолютної унікальності людського буття, та зосереджувало увагу на проблемах людини, яка потрапила у вир подій і почувається незахищеною. У творах прозаїка досліджуються можливості внутрішнього життя складної та неповторної особистості у тісному взаємозв'язку з соціальними обставинами, що впливають на життя людини.

Екзистенціалісти сприймають світ як хаос, абсурд. "Життя моє цілком беззмістовне", – заявляє один із засновників екзистенціалізму С.К'єркегор. За допомогою системи словесно-художніх засобів В.Шевчук творить атмосферу монотонності, механічності, інертності, якими сповнене життя героїв його творів. Машинальність дій поглиблює відчуття абсурдності, життя сприймається як беззмістовний рух по замкненому колу⁴. Образ шляху і мандрівника, усталений філософський сюжет, в авторській

картині світу символізує пошук людиною внутрішньої сутності⁵. Як слушно зазначає А. Горнятко-Шумилович, письменник весь у стихії екзистенціального пошуку істини⁶. Глибокі роздуми над смыслом людського буття, позначені філософською багатозначністю, притаманні творчій манері автора і цим вирізняють його твори з-поміж літературних праць письменників-екзистенціалістів. Героїв В. Шевчука, як і А. Камю, та Ж.-П. Сартра, поєднує переконання, що життя – вічна загадка, досягнути яку – значить зрозуміти сенс буття. Прозаїк найчастіше зображує своїх персонажів на шляху до істини.

Друга половина ХХ ст. засвідчила тенденцію світової літератури до значного посилення філософського струменя, що тяжів до цілісного розуміння, синтезу власного досвіду, знання життєвих принципів. На думку Л. Тарнашинської, В. Шевчук належить до прозаїків-інтелектуалів, у творах якого простежується тисячолітній розвиток духовності українського народу, що становить єдиний світоглядний масив і віддзеркалює авторське бачення України та світу⁷.

Праця над проблематикою прози В. Шевчука, а відтак і її мови, є актуальною і новою, оскільки у процесі відродження української культури, мови, національної самосвідомості, українська людина стикається з такими екзистенціальними проблемами як відчуження особистості, пошук істини, сенс буття, подолання кризових ситуацій.

Особливості світобачення письменника відображаються у мовній тканині творів, що формується індивідуалізованими засобами літературної мови і зберігається у вигляді текстів.

Лінгвостилістичний аналіз творів художньої літератури передбачає вивчення їх як мовного матеріалу, використовуючи який письменник моделює лексичні засоби і текстові структури відповідно до внутрішнього стану та власної картини світу. Такий аналіз дозволяє встановити художню і смислову значимість окремих елементів мовної структури, визначити функціональну роль видозмінених у контексті одиниць. Мова багата на художні елементи, і звичні поняття перетворюються у художні образи за допомогою слів, які, за В.В. Виноградовим, є сукупністю форм і значень, що виявляються у реченнях, фразах. Існування слова – багатозначної одиниці – зумовлено соціальною, комунікативною функцією мови і суспільно-історичною практикою колективу. Сучасність, історія та культура народу – чинники індивідуального досягнення дійсності –

впливають на мовотворчість і визначають своєрідність вживання мовних засобів. Це виявляється в особливостях їх відбору, використання, комбінування, концентрації і способах організації. При індивідуальному, незвичному застосуванні, слова набувають додаткових значень, невластивих мові поза текстом. Своєрідна теорія, згідно з якою слово має свій особливий зміст, існуючий незалежно від понять, присутня в сучасній лінгвістиці з часу появи праць О.О. Потебні. Власне мовний, внутрішній зміст слова вчений називає внутрішньою формою на відміну від зовнішньої, звукової, а отже спрямовує лінгвістичний аналіз у коло стилістичної проблематики, що в сучасному мовознавстві актуалізована в ідіостилістичному описі.

Особливе бачення світу передають передусім такі засоби образного мислення як тропи, які, на наше переконання, виконують найважливішу роль у створенні стилістичної системи творів словесного мистецтва і складають мовно-естетичну картину світу митця.

Тропи представляють собою певні типи актуалізації семантичного потенціалу мови, кожен з яких характерний лише для одного різновиду і складає його лексичну модель, тобто структуру. Формально троп не відрізняється від слова чи словосполучення, але це не звичайна словникова одиниця, вжита у переносному значенні. У художньому творі такі мовні звороти отримують додаткове змістове навантаження і сутність їх може бути повністю розкрита тільки на основі епістемологічних підходів, що аналізують зв'язок мови і мислення.

Вивченню тропів у контексті наукового дослідження ідіостилію присвятили свої роботи А. Горнфельд, З. Хованська, О. Оніпко, Н. Арутюнова, В. Жирмунський, та ін., в українському мовознавстві – передусім О. Потебня, якого зокрема цікавили питання зв'язку тропа з образним мисленням, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Л. Ставицька, М. Пилинський, Т. Панько та ін..

О. Потебня заперечував розуміння мовних зворотів як прикрас мови і вважав, що це органічно необхідна в контексті “опора для думки”, за допомогою якої пізнається суб’єктивний світ автора. Вчений звертав увагу на поетичну образність семантичної природи мови, тому цінував суб’єктивно-творчі ознаки поетичного мислення. Велику увагу приділяв розгляду різних видів переносного значення і намагався показати схожість структури метонімії, синекдохи та

поетичних образів взагалі. У працях О. Потебні часто повторюється, що “слово як знак значення є метонімія”⁸. Поетичне перенесення, на думку вченого, може виражати великий діапазон людських вражень і хвилювань – від конкретної асоціації до надзвичайно складних аналогій, що виражають глибину почуттів людини. Він простежував шляхи виникнення і розвитку метафор, синекдох, метонімії, епітетів і порівнянь, з’ясовував причини їх появи у мові і поетичному мисленні, яке визначав як пізнання і переусвідомлення життя⁹. Ці положення українського лінгвіста стали домінантою стилістичного аналізу нашого часу.

Сутність тропів і їх лінгвостилістичні функції у художніх творах висвітлюються на основі загальних законів художнього пізнання та мовно-естетичного відображення навколишньої реальності. Найпоширенішими видами є порівняння й епітети (прості тропи), метафора, метонімія, синекдоха, перифраз та ін. (складні тропи).

В основі семантичних процесів творення зворотів мови лежить асоціативне мислення, що моделює і зумовлює кореляцію значення слова і понятійних уявлень про життєвий досвід. Основна функція будь-якого тропа полягає в утворенні нового образного поняття, що викликає певні асоціації шляхом узагальнення, добору найхарактернішого, найістотнішого у процесі сприйняття і осмислення оточуючої дійсності.

Найбільш вживаним і універсальним тропом вважається метафора. За визначенням Н.Д. Арутюнової, це перш за все спосіб вловити індивідуальність конкретного предмета чи явища, передати його неповторність. Це засіб отримання нового знання, що створюється потужним асоціативним полем за допомогою стислого діапазону засобів виразності, зокрема образів чи символів. Метафора виникає при узагальненні частин і цілого, окремого й загального, конкретно-чуттєвого та абстрактно-логічного, пов’язаних з образним сприйняттям, мовною свідомістю автора.

Екзистенціальну модель світу, найхарактернішою ознакою якої є антропометричність, В. Шевчук репрезентує за допомогою метафори: “Я знову відчув, що навколо мене *безпросвітний ліс людей*”¹⁰(504), “...можу стати тим, за кого себе вдаю... *Деревом з лісу людей*, яке годі відрізати від інших. *Шумітиму листям, як і вони, входячи своїм шелестом у загальний шум*”(469), “*Всі нитки долі наших він (Бог – О.Х.) тримає у своїх руках*” (447), “*Сірий холод з вікна помалу*

наповзав йому в душу, наповнюючи її тільки йому відомим острахом” (457).

Створені поняття спираються на вербальні й образні асоціації, а також технічні засоби мови, що надають їм мовно-стилістичного забарвлення.

Одним із засобів пізнання світу є порівняння, що відображає навколишні реалії шляхом виявлення зовнішніх та внутрішніх зв'язків і ґрунтується на зіставленні понять, паралелізмі уявлень, асоціативних зв'язках. Велику увагу вивченню порівняння як художнього засобу приділили О.О. Потебня, І.К. Кучеренко, О.П. Оніпко, Р.О. Будагов, Є.І. Павленко. Зокрема О. Потебня досліджував порівняння як образний засіб поетичного мислення. Займався специфікою цього тропу в текстах народних пісень, і розкрив механізм творення образного значення, довівши, що осмислення цього тропу вимагає знання народних традицій та символіки.

Мовна картина світу письменника відбита великою кількістю структурно та семантично неоднорідних порівнянь. Структурно найрізноманітнішим мовним засобом вираження порівнянь є синтаксична конструкція порівняльний зворот і речення. Відбір значеннєвих одиниць мотивується специфікою авторського сприйняття дійсності: “Мені випало дати клятву на рабство, і я теж як *дерево без плоду і як трава без насіння*”¹¹(229), “Розенрох сидів похмуро й понуро, *наче старий потрісканий пеньок*” (220), “Олізар роззірнувся, як *затравлений звір*, і раптом кинувся в свою комірчину” (238), “Все тіло його розслабилось і відмирало частинами, як *відмирають стебла трави*” (251).

Для посилення емоційності художнього мовлення вживається епітет, що допомагає підкреслити виразність якоїсь ознаки. Аналізуючи поетичні епітети, А.Н. Веселовський поділяє їх на дві категорії: епітети тавтологічні відновлюють значення слова шляхом експресивного забарвлення потьмянілого у свідомості внутрішнього змісту; епітети пояснюючі посилюють, підкреслюють якусь ознаку, що вважається суттєвою, або характеризують її щодо практичного застосування та ідеальної досконалості. Вченим розрізняються епітети-метафори та синкретичні епітети. Перші свідомо переносять ознаку з одного об'єкта на інший, другі є результатом чуттєвих уявлень. Зазвичай епітети у творах В.Шевчука реалізуються однорідними прикметниками: “Я пожалів цього *нещасного*, цього

*мало́го й убо́гого*¹² (522), однорідними дієприкметниками: “Сьогодні ж не міг цього здійснити, був *розтривожений і розладнаний*” (503), однорідними прислівниками: “Згодом вони стають нормальними людьми і здатні *мирно й нешкідливо жити*” (537), дієприкметниковими зворотами: “Це не був страх малий, особистий, це був страх, *виплеканий тисячами поколінь його предків*” (426). Ці мовно-художні звороти містять емоційно-змістове навантаження і відображають екзистенціальну монотонність людського існування.

У сучасному аналізі перифраз синонімізується з описовим зворотом мови, що передає зміст іншого слова чи виразу, підкреслюючи при цьому якусь важливу особливість, якість. Основна властивість цього тропа в лінгвістичному аналізі полягає у вторинному найменуванні, для якого характерна оцінність. Перифрази яскраво відбивають мовну картину світу В. Шевчука. Вони позначають предмети і явища дійсності, осмислені автором, за допомогою формування іншого образу. Найбільш характерні для творів прозаїка перифрази іменного типу: “В лісі людей, подумав я, – це *дерево твердої породи*, але й воно вже дуплавіє” (директор гімназії), (479); “...що з того, коли із землі зникне якийсь *черв'як*” (негідник), (381); “...а той, котрий так безнадійно топче сніг, тільки *жалюгідна комаха* на обличчі матінки землі” (про головного героя), (515).

Як оригінальному творцю тексту, В. Шевчуку притаманні перспективні пошуки слова. У його творчості велика кількість індивідуально-авторських тропів, що збагатили понятійний, конкретно-образний і експресивно-емоційний зміст “мовно-образного простору української ментальності” (В. Русанівський).

Тропи – це найменші смислові єдності мови, що виражають певний бік життя автора й буття тексту і беруть участь у побудові структурної цілісності художнього твору. Аналіз цих елементів мовотворчості дає можливість всебічного розгляду мовної особистості митця, розуміння його художньо-естетичної системи та концепції світобачення.

¹Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М., 1975. – С.16; ²Кожин В.В. Слово как форма образа // Слово и образ. – М., 1961. – С.49-50; ³Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1983. – С.185; ⁴Горнятко-Шумилович А. Боротьба за “автентичну людину”. – Львів, 1999. – С.20; ⁵ Там само. – С.14; ⁶ Там само. – С.46; ⁷Тарнашинська Л. Художня галактика Валерія Шевчука: Постать

сучасного українського письменника на тлі західноєвропейської літератури. – К., 2001. – С.10-11; ⁸Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – С.67; ⁹Пресняков О.П. А.А. Потебня и русское литературоведение к.ХІХ – н.ХХ в.. – Саратов, 1978. – С.70; ¹⁰ Тут і далі цитуємо за: Шевчук В.О. Три листки за вікном. Роман-триптих. – К., 1986, у дужках зазначаючи сторінку;¹¹ Тут і далі цитуємо за: Шевчук В.О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К., 1989, у дужках вказуючи сторінку; ¹² Тут і далі цитуємо за: Шевчук В.О. Три листки за вікном. Роман-триптих. – К., 1986, у дужках зазначаючи сторінку.

Р.В. Заболотня, асп.

СИНЕСТЕЗІЯ — ЯВИЩЕ МІЖСЕНСОРНОЇ СЕМАНТИЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ У МОВІ

Йдеться про психічний феномен сприйняття, специфічну форму взаємодії відчуттів – синестезію та особливості її репрезентації у мові.

The article deals with the psychic phenomenon of perception, specific form of sensory interaction – synaesthesia and peculiarities of its representation in the language.

Пізнання людиною світу, формування перцептивних образів починається з чуттєвого відображення дійсності. Ще Арістотель помітив, що “в душі немає нічого, що б не проникло туди через органи відчуттів”¹. Саме органи відчуттів і є єдиними “вікнами душі”, через які до мозку потрапляє інформація про зовнішній світ.

Цілісне сприйняття об’єктів світу забезпечує взаємодія відчуттів, причому великого значення набуває особлива форма їх взаємодії — міжсенсорний зв’язок, синестезія (*зр. synaesthesia* — одночасне відчуття). “Синестезія — феномен сприйняття, який полягає у тому, що враження, відповідне даному подразнику і специфічне для даного органа відчуття, супроводжується іншим, додатковим відчуттям або образом, часто характерним для іншої модальності”².

У мові явище синестезії виявляється у фіксації асоціювання між даними різних видів відчуттів, а саме: у переході слова з однієї до іншої лексико-семантичної групи сенсорної лексики (*теплі/холодні кольори, високий/низький голос, гострий запах/звук*

тощо). Так, наприклад, прикметник “солодкий” в українській мові може набувати акустичного та одоративного значення (*солодкий голос/звук, солодкі пахощі*), або прикметник “гострий”, який крім основного дотикового значення, набуває акустичного, зорового, смакового, одоративного: *гострий звук, гострий блиск, гострий на смак, гострий запах*. Саме мова є підтвердженням існування і допоміжним джерелом вивчення цього психічного явища.

У лінгвістичній літературі проблема міжсенсорних взаємодій та їх репрезентації у мові представлена невичерпно, оскільки у більшості праць це мовне явище розглядається лише фрагментарно і побічно (у контексті іншої проблематики) (роботи Б. Уорфа³, С. Ульмана⁴, О. Потебні⁵, Н. Арутюнової⁶, А. Шамоти⁷ тощо).

Так, С. Ульман, аналізуючи семантичні універсалиї, зауважує, що явище синестезії є давньою, широко розповсюдженою (виявлене у мовах Китаю, Японії, Індії, Ірану, Аравії, Єгипту, стародавнього Вавилону і Палестини), універсальною формою метафори⁸. Якщо застосувати в цьому контексті теорію психологічних архетипів К.Г. Юнга, пізніше трансформовану ним у теорію “метафоричних архетипів”, або “архетипів образів”, то цю універсальну і архетипічну сутність синестезичної метафори можна пояснити, услід за Вілрайтом і Фраєм,⁹ спільністю біологічних властивостей людства (у випадку синестезії – здатністю відчувати). Причому, Б. Уорф зауважує, що “можливо, першопочатком метафори є синестезія, а не навпаки”¹⁰, тобто метафорі передує первісний чуттєвий синкретизм.

Отже, здебільшого синестезію розуміють як метафорично-образне вербальне утворення, обидва компоненти якого належать до сфери чуттєвого сприйняття, причому вказують на їх різномірну модальність. Наприклад, Н. Арутюнова пише: “Прикметники, що позначають властивості, пізнавані органами чуття (зору, дотику та ін.), метафорично використовуються для диференціації ознак, належних іншому аспекту матерії. Так, ідентифікація відтінків кольору здійснюється “температурними” словами, пор.: *теплий, холодний* (про тон); диференціація звучання досягається словами, що належать до просторових параметрів, пов’язаних із зором, або словами “дотикового” значення, пор.: *високий, низький, тонкий, м’який, густий* ... (про тембр, звук голосу)”¹¹. Н. Арутюнова акцентує увагу і на механізмі синестезичного метафороутворення: “Метафора змінює в даному разі логічний порядок предикатів: ознаки предмета

трансформуються в ознаки ознак предмета, пор.: *м'який матрац і м'який звук, тепла вода і теплий тон*¹².

А. Шамота, розглядаючи типи переносних значень прикметників, зазначає, що “мовне явище синестезії надзвичайно широкорозвинене і особливо яскраво виступає саме в галузі прикметника, хоча має місце також і в іменнику, і в дієслові, але там почасти в словах, споріднених з прикметниками, тобто значною мірою вторинне”¹³.

Найширше репрезентовані у мовознавстві дослідження звукосимволізму (фонетичного символізму) – одного із різновидів мовної синестезії. Серед праць, присвячених цій проблемі, привертають увагу дослідження В.В. Левицького¹⁴, О.П. Журавльова¹⁵, С.В. Вороніна¹⁶ тощо.

Якщо звернутися до історії, проблема синестезії взагалі і її різновиду – “кольорового слуху” (тобто акустично-візуальних асоціацій) зокрема була вперше відкрито заявлена і привернула увагу дослідників лише в останній чверті ХІХ століття. Все почалося з відомого сонету “Голосні” французького поета А. Рембо (1871 р.):

“А” – чорний, білий – “Е”, червоний – “І”, зелений –
“У”, синій – “О”. Колись я ваші таємниці
Розкрию, голосні: “А” – чорні шнуровиці
Мухви, що над гниллям здійняла гул страшенний;

“Е” – білина парів, наметів, дрож яглиці,
Шпилі льодовиків, безбарвні суверени;
“І” – пурпур, гарних губ нестримний сміх шалений,
Що повен каяття чи гніву, слід кровиці...

(Переклав В. Ткаченко)¹⁷

Мабуть, це єдиний в історії поезії вірш, коментарі до якого перевищують його обсяг у тисячі разів. Сам автор оцінював його так: “За допомогою інстинктивних порухів я винайшов таку поезію, яка коли-небудь стане доступною усім п’яти відчуттям.”¹⁸ Популярність цього “кольорового” сонету нагадала про те, що багато інших поетів ще до А. Рембо декларували синтез відчуттів. Заглибившись у минуле, явище синестезії можна виявити у мистецтві слова і Середньовіччя, і Античності. “Вона зустрічається вже у Гомера і Есхіла.”¹⁹ Сучасник А. Рембо, Ш. Бодлер у сонеті “Відповідність” (1857 р.) сформулював закон “відповідностей”, їх синтезу, за яким “запахи, барви і звуки відповідають одне одному”.²⁰ Синестезичними

тропами насичені твори багатьох символістів: П. Верлена, С. Малларме, а також К. Бальмонта, В. Брюсова, О. Блока, А. Белого. “Символісти піднесли подібні перенесення до рангу естетичної доктрини.”²¹ Захоплювалися міжсенсорними асоціаціями й українські декаденти, за що були критиковані І. Нечуєм-Левицьким: “Епітети і прикмети усяких предметів часом тасуються химерно, беруться од предметів зовсім іншого ряду й прикладаються до предметів зовсім інших, як горбатий до стіни, бо в цьому вони бачили повну свободу і од попередніх звичаїв граматичних і навіть логічних”²². Найуспішнішим виявом синестезичного “кольорового слуху” та “звукового кольору” на українському ґрунті стала лірика раннього П. Тичини, поета, який зробив крок уперед до нової естетики, модерних ідей, настроїв, словесно-чуттєвих образів. Знаходимо синестезичну метафорику й у мові пізнішого покоління шістдесятників (І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, В. Стус тощо), які розширюють мовно-виражальні можливості слова, залучаючи зорову, слухову, тактильну, одоративну семантику, наповнюють читацьку аперцепцію новим чуттєвим змістом.

Явище синестезії так чи інакше притаманне багатьом людям, оскільки впливає із природної властивості людини переживати водночас враження, одержані від кількох органів чуття. Та на особливу увагу заслуговують митці: поети, художники, музиканти тощо. Один із дослідників обдарованості Гауен вважає, що найважливішою особливістю творчо обдарованих людей є екстрасенсорне сприймання світу, тобто надзвичайно розвинена система сенсорних відчуттів. Специфіка чуттєвого асоціювання митця накладає відбиток і на його творчість.

Особливий інтерес викликає літературна (поетична) синестезія, оскільки вона є, по суті, вербальною фіксацією усіх можливих міжсенсорних асоціацій, які виникають у митця при сенсорному контакті зі світом. Адже у поезії слово як сигнал сигналів може бути почуте і побачене на найрізноманітніших рівнях: мелодійному, колористичному, пластичному. Ця своєрідність, цей особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу помітно вирізняє поезію серед інших мистецтв. Маючи спільну кінцеву мету – художньо-естетичне відображення дійсності, – поезія, живопис і музика досягають цієї мети різними засобами. Живопис звертається лише до зору і лише за асоціацією з зоровими відчуттями може викликати в нашій уяві незорові образи: рух, спеку, холод, звуки

(музичний живопис М. Чурльоніса, В. Кандинського, А. Валенсі). Музика безпосередньо впливає на слух і лише за допомогою звукових вражень може викликати неакустичні відчуття: колір, світло (“кольоровий слух” композиторів О. Скрябіна, М. Римського-Корсакова), рух, пластику (музика Гайдна, Моцарта, Бетховена). Поезія ж через посередництво уяви апелює до пам’яті органів зору, слуху, нюху, дотику, смаку, а отже, користується усіма засобами, які дані нарізно кожному із решти мистецтв, що робить її своєрідним універсальним, полісенсорним видом мистецтва. І. Франко, розглядаючи проблему передачі чуттєвих образів у поезії, слушно зазначав: “Поет, коли береться малювати, то не чинить се виключно красками, фарбами, котрі у нього властиво є тільки словами, зчіпленням таких і таких шелестів і гуків, але торкає різні наші змисли, викликає в душі образи різнорідних вражень, але так, щоб вони тут же зливалися в одну органічну і гармонійну цілість”²³.

У системі поетичного мовлення типовим виявом синестезії є метафорична конструкція: “Смугла музика точених ніг” (І. Драч); “У пахучому співі вишень” (І. Драч); “Ми чуєм трав зелений крик” (І. Драч); “Біла симфонія снігу” (Л. Костенко); “Але у вітру голос пересох” (Л. Костенко); “Болять дисонанси” (Л. Костенко)... Іноді міжсенсорна семантична асоціація реалізується і як порівняння: “Горить-тремтить ріка, як музика” (П. Тичина); “Осінній чорний став, як антрацит видінь і кремій крику, виблискує Люципера очима” (В. Стус); “Предсмертний стогін, безпомічний і гострий, мов лянцет” (В. Симоненко); “Б’ють слова, тверді, немов сучки” (І. Драч); “Тільки крізь вікно заходить сонце, як гаряча рана” (І. Драч); “А вже вигулювало кругле, як сонце, “ура” (І. Драч); “Стоїш, як стогін, під склепінням казки” (Л. Костенко)...

Для з’ясування природи синестезичних перенесень велике значення має те, якими органами чуття сприймається дана якість, відображена у значенні слова. Загальновідомо, що людина пізнає світ за допомогою п’яти відчуттів: зору, слуху, дотику, нюху і смаку. У міжсенсорний зв’язок може вступати будь-яка пара даних відчуттів. Таким чином, можемо виділити десять моделей можливих міжсенсорних асоціацій:

1. **зір – слух.** У даній моделі відбувається перенесення значення зі сфери зорової на слухову: “Гуде вогонь – веселий сатана, червоним реготом вихоплюється з печі”, “Такі густі смарагдові слова”, “Шелестіли дуби, і смарагдова тиша була”, “Ця тиша

барви індіго”, “Чернець – бо слово чорне і сумне”, “Ударив чорний дзвін”, “У срібній тиші урочистих пауз” (Л. Костенко); “І ряхтять мелодії русяво, мерехтять шафранним полотном”, “Де кров’ю блаватною ринва гуде”, “Зірок золоте каяття мовчить мені тоном малиновим”, “Дивлюся зорям в мерехтливі вічі, в оранжеве шептання...”, “Скорботи сивий крик упав на нас”, “Вибухають сонати високо” (І. Драч).

2. **дотик – слух.** У цій моделі властивості, пізнавані тактильними відчуттями, використовуються для означення звукових вражень: “Коли кололась опівнічна тиша”, “Гарячий ключ цього гудка”, “Бо ошпарює реквієм мою душу окропом”. “В сивих коників теплім сюрчанні”, “Плечистий гамір гусне навкруги”, “А треба йти, щоб крок дзвенів твердим”, “З лона непам’яті в пахолодь тиші”, “Мокро хлипати у блакитну хустку”, “Дзвінок – гортанний лоскотун”, “Від твоїх музичних дотиків у небі розквітають зорі”, “Де опадають вогкі звуки”, “Обтяжені тишею й безрухом птиці”, “Холоне солов’їне соло”, “Пекучі мелодії жал”, “А полтавчаночки котять своє ніжно-ласкаве “ель” (І. Драч); “Мені хтось душу тихо взяв за плечі – заговорив шопенівський ноктюрн”, “Давила бархатна тиша”, “Наталія молилась гаряче”, “Але мовчали, тяжко так мовчали”, “Ту, без котрої холодно словам”, “Його там вислухали сухо” (Л. Костенко); “Ловлю її до тону шовкового голосу” (В. Стус).
3. **дотик – зір.** У межах цієї моделі формуються зорові враження за асоціацією з дотиковими: “Губ твоїх чорно-сонячний лід”, “Обмацана мільйонами ласих очей”, “В очі сипле пекучу блакить”, “Попеліють потуужні тугі кольори”, “Гарячі струни голубі”, “Благословен той погляд, що опік” (І. Драч); “Попіл згорання осідає на жар кольорів”, “Замре коріння в свзій мерзлоті”, “Смаглявим, гарячим, вишневим рум’янцем”, “І сонце світить гаряче”, “А в погляді зима”, “І кров’ю предків тяжко пурпурова” (Л. Костенко); “Важко дивитися в очі ганьби” (В. Симоненко).
4. **смак – слух.** Диференціація звучання досягається за допомогою лексем, які містять сему смаку: “В цьому терпкому скаженому слові”, “Смачно кричали сколошкані взводні”, “Солоним риданням зайшлося”, “Крізь грім – солодкий і солоний”, “Ходить по Ворсклі навшпиньках боса солодка тиша”, “Солоний у слові, крутий одчайдух” (І. Драч); “Аж гай шумів,

так *солодко хропли*”, “Павлюк розреготався несподівано *гірким і моторошним сміхом*”, “*І засміялася гірко, невесело*” (Л. Костенко).

5. **запах – слух.** Здійснюється ідентифікація звукових вражень за асоціацією з одоративними: “*Пахучі мелодії меду*”, “*Видухмяні, запашині, басисті – всі акорди пахнуть теплим сном*”, “*Слова її пахнуть медом*”, “*Ура*” в нас пахне хлібом і грудками”, “*У пахучому співі вишень*”, “*Пахуче форте, не піано, її фортіссімо гряде*”, “*Мінорна мелодія пахне холодним Вагнером*”, “*Пахучий шелест крові спити*” (І. Драч); “*На стінах порох і скорбота, і запах крику, крові й поту*” (В. Стус).
6. **зір – смак.** У межах цієї моделі зорові враження набувають смакових асоціацій: “*А вогні солоні клеточать*”, “*Сповнений до краю солодким золотом стільник*”, “*Волошкова солоня печаль*”, “*Спиваю золоту оскому осені*”, “*Спалахували рани Прометея кривавими солоними зірками*”, “*Грозу екстазу, білу, аж гірку*”, “*В очах – повні колодязі сивої гіркоти*” (І. Драч); “*Нехай душа не тьмариться гіркотою*”, “*А людям чорно в роті од плиток*”, “*Гіркий міраж ілюзій і оман*” (Л. Костенко).
7. **запах – зір.** Ідентифікація зорових вражень здійснюється словами одоративної семантики: “*І барви дихали п'янким болиголовом*”, “*Очі дихають синню*”, “*В незайманострунку легінку пахучим поглядом бриню*”, “*Біліють пасма, дишуть сивиною*” (І. Драч).
8. **дотик – смак.** Тактильні відчуття асоціюються зі смаковими: “*Стріла, навіть з хліба вірменського, солоно в тебе б'є*”, “*Світе, світе, чому ти такий? Дуже тяжко солодкий...*”, “*Із пекучих солоних невдач*” (І. Драч).
9. **дотик – запах.** Відбувається асоціативне перенесення зі сфери дотикової на одоративну: “*І яблука тяжко на зиму пашать*”, “*І мокро пахло, наче з стріхи...*”, “*І шкіри ніжний чад мене навідмаи б'є і висне сизоперо*”, “*І теплом пахучим освяти*”, “*Тхне звітреним духом козиним, твердим, часниковим. солодким*” (І. Драч).
10. **смак – запах.** Запахові властивості отримують смакове наповнення: “*Яке терпке життя всепроминує солодким димом обгорілих літ!*”, “*Де літом кислий дух стояв від гнізд осиних*” (І. Драч); “*Який солодкий дим багать*”, “*То буде пахоиц дивний і терпкий*” (Л. Костенко); “*І губи гіркі, аж солоні, і досі ще пахнуть*”, “*І дух терпкий нічної свидини*” (В. Стус).

Дослідження синестезичних метафоричних моделей проливає світло на особливості сприймання і пізнання людиною навколишнього світу, можливість відтворення його вербальними засобами. Синестезичний троп – це результат гармонійної взаємодії першої (рівень чуттєвого сприйняття) і другої (вербальної) сигнальних систем, передумовою виникнення якого є суперечність між нескінченністю людського пізнання і обмеженими ресурсами мови. Коли потреба тонко диференціювати ознаку наштовхується на відсутність адекватних слів (а чим простіше відчуття, тим складніше і важче його словесно виразити), засобом вирішення цих суперечностей виступає синестезична метафора. Лексична недостатність компенсується завдяки потенційній гнучкості мовної системи.

Синестезія постає як сутнісна властивість художньо-поетичного мислення, яке у пошуках нових способів словесно-образного освоєння світу, підносить конкретно-чуттєві уявлення на вищий щабель естетичного сприйняття. “Можливо, – писав Б. Уорф, – саме таким чином наша метафорична мова ... досягає глибшого естетичного відчуття, яке веде до безпосереднішого сприйняття єдності, що лежить в основі явищ, котрі в різноманітних і розрізнених формах дані нам через органи відчуттів”²⁴.

¹Аристотель. О душе // Аристотель. Сочинения: В 4т. – М., 1976. – Т. 1. – С. 446; ²Языкознание. Большой энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н. Ярцева, – 2-е изд. – М., 1998. – С. 166; ³Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. – Вып. I – М., 1960. – С. 163–164; ⁴Ульман С. Семантические универсали // Новое в лингвистике. – Вып. V. – М., 1970. – С. 279-281; ⁵Потебня О. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 76–79; ⁶Арутюнова Н.Д. Языковая метафора. (Синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 164; ⁷Шамота А.М. Переносне значення слова в мові художньої літератури. – К., 1967. – С. 59-60; ⁸Ульман С. Указ. раб. – С. 279; ⁹Див про це: Павлович Н.В. Парадигмы образов в русском поэтическом языке // Вопросы языкознания. – 1991. – №3. – С. 110; ¹⁰Уорф Б. Указ раб. – С.163; ¹¹Арутюнова Н.Д. Указ. раб. – С. 164; ¹²Там само.; ¹³Шамота А.М. Зазнач. праця. – С. 59; ¹⁴Левицький В.В. Символічні значення українських голосних і приголосних // Мовознавство. – 1973. – №2; Левицький В.В. Семантика и фонетика. – Черновцы, 1973; ¹⁵Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л., 1974; ¹⁶Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л., 1982; ¹⁷Рембо А. П'яний корабель. – К., 1995. – С. 210; ¹⁸Рембо А. Алхімія слова // Рембо А. П'яний корабель. – С. 182; ¹⁹Ульман С. Указ.раб. – С. 279; ²⁰Бодлер Ш. Цветы зла. – Ростов-на-Дону, 1991. – С. 35;

²¹ Ульман С. Указ. раб. – С. 279; ²² Нечуй-Левицький І.С. Українська декадентщина // Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у 10-ти томах. — К., 1968. – Т. 10.– С. 194; ²³ Франко І. Из секретів поетичної творчості // Франко І.Я. Твори: 20 т. – К., 1955. – Т. 16. – С. 281; ²⁴ Уорф Б. Указ. раб. – С. 164.

* Ілюстративний матеріал до статті дібрано зі збірок: Драч І. Вибрані твори: В 2т. – К., 1986; Драч І. Вогонь з попелу. – К., 1995; Драч І. Сізіфів меч. – К., 1999; Костенко Л. Вибране. – К., 1989; Симоненко В. Берег чекань. – Мюнхен, 1973; Стус В. Дорога болю. – К., 1990; Стус В. Золотокоса красуня. – К., 1992.

К.С. Буркут, асп.

ОБРАЗ ДНЯ В ЛІРИЦІ О.ОЛЕСЯ

Проаналізовано семантичні і структурні особливості образу дня в поезії О. Олеся.

The semantical and structural peculiarities of the image of day in the poetry by O. Oles are analyzed.

Протягом кількох десятиліть стійким залишається інтерес лінгвістів до специфіки функціонування окремої лексеми в художніх текстах. Він викликаний необхідністю вирішення цілого ряду взаємозв'язаних проблем, зокрема: сполучуваності слова, розвитку нових смислів у слова, входження слова до тропеїчного контексту тощо.

У пропонованій статті йтиметься про тропеїчні і символічні контексти, в яких реалізується лексема *день* у ліриці О.Олеся, тобто про тропеїчні і символічні образи дня у поетичній системі митця. Слід сказати, що образ дня використовується поетом багатогранно, він співвідноситься з декількома семантичними комплексами (час, природа, емоції, ідеали та ін.), це свідчить про те, що стилема *день* посідає концептуальне місце в поетичній системі О.Олеся. Статистичні дані також підтверджують особливу увагу митця до образу: лексема *день*, яка нерідко виступає компонентом тропеїчних чи символічних образних структур, реалізується в поетичних текстах 265 разів і займає 11-ту позицію за частотністю.

Відповідно до синтаксичної ролі вказаного іменника розрізнятимемо суб'єктні та об'єктні образи дня. Пояснимо введені номінації у процесі розгляду заявленої теми. Суб'єктними, або активними, будемо називати такі образи, в яких лексема *день* представлена формою називного відмінка і виконує в реченні функцію підмета, наприклад: “Майовий *день* розводе вії...” (245)¹, інакше кажучи, головний компонент подібних конструкцій має значення суб'єкта дії чи суб'єкта, що перебуває в певному стані.

Серед суб'єктних образів дня розрізняються:

- антропоморфічні стилемі: “Плаче *день*, гуляє вітер, Листя боязко тремтить...” (142); “Шумів травою степ шовковий, сміявся *день*, пісні лились...” (52) тощо;
- стилемі, в яких простежується уподібнення дня живій істоті: “Вмирає *день* в вечірній час...” (141); “Майовий *день* розводе вії...” (245); “Ти не прийшла в вечірній час... Без тебе *день* вмирає сьогодні...” (236);
- “біоморфні”² тропи, тобто такі, в основі яких лежить порівняння з предметами світу природи: “Там, де наші дні квітками І дитинство одцвіло... Там і досі наші душі, Наші мрії і серця” (614) і т. ін.;
- тропи, що базуються на переносі з неживого на неживе: “Дні прекрасні, золоті Пролітають наче стріли...” (409) тощо. Останній із наведених образів є одним із прикладів актуалізованої метафори. Узуальна семантика дієслова *пролетіти* співвідносна з лексико-семантичним варіантом 4, який подано в тлумачному Словнику української мови (“Швидко, непомітно минати”³), хоча водночас введення об'єкта порівняння деавтоматизує сприйняття тропа і актуалізує пряме значення слова *пролетіти*: “Швидко проноситися в повітрі над ким-, чим-небудь, повз когось, щось і т. ін. Завдяки певній зовнішній силі (вітру, поштовху тощо)”⁴. Опис актуалізації тропа зроблено нами за аналогією до аналізу, що подано в статті С.Сипченко “Актуалізація багатозначності слова як засіб регулятивності в поетичних текстах М.Гумільова”. У названій праці зазначається, що у подібних поетичних сегментах “синтагматичні зв'язки багатозначного слова характеризуються подвійною семантичною спрямованістю: до номінативно-твірного, переносного загальнономовного значення слова, – з одного боку, і до прямого, що мотивує переноси – з іншого”⁵.

Як видно з наведених прикладів, лексема *день* у рамках суб'єктного образу координує з дієсловами на позначення емоцій і станів. Такі тропи поет використовує для змалювання картин природи (через призму власних почуттів), передачі ностальгічних настроїв (ліричний герой його творів сумує за молодістю, що минула, і за рідним краєм), а також роздумів про плинність буття.

Поетичні твори О. Олеся демонструють часте вживання слова *день* в символічному значенні. Текстові смисли перетворюють цю лексему в багатомірний семантичний знак, який служить для передачі авторських емоцій, переживань, симпатій тощо. Так, наприклад, у віршах громадсько-політичної лірики *день* має позитивну конотацію; він символізує хороші, з погляду автора, часи, коли має святкувати перемогу правда й воля:

Хіба ви знаєте – хто ваша рідна мати
І ви чії сини?
Не знали ви своєї хати,
Росли, як бур'яни.

Сумління ви ніколи не стрівали,
Не знали ви, що в світі єсть
І боротьба, і ідеали,
І рідний край, і честь.

Родились ви колись вночі, в негоду,
Але ж блискучий *день* тепер.
Чому ж ви, зрадники народу,
На світ не вилізли з печер?

Хіба не видно вам, де мати,
Де ваші друзі і брати,
Чії затримують вас грати
На поміч матері прийти?

Чого ж братаєтесь з катами,
На нас здіймаєте шаблі?..
Хай висить хмарою над вами
Прокляття рідної землі (754).

Інші структурно-семантичні типи образу дня рідше представлені в поетичній системі О.Олеся. Окремим видом

суб'єктного образу є т. зв. імпліцитно активний, наприклад: “Тут (на чужині – К. Б.) не сміються ясні *дні*, тут не чарують сині ночі...” (489). У цьому разі підмет координується з присудком, що виражений дієсловом з часткою не, тобто дія, названа предикатом, заперечується. Але сам факт наявності предикативного центру *дні не сміються* засвідчує детермінованість частки і сигналізує про потенційну можливість трансформації основи речення в конструкцію *дні сміються*.

Крім активних образів дня, в ідіолекті О. Олеся спостерігаємо і пасивні. Субстантив *день* – структурний елемент цих стилем – функціонує у формі непрямих відмінків і виступає у реченні переважно в ролі додатка: “Я... тільки з нею (коханою – К. Б.) зрозумів, Що я не жив, що я не цвів, Що бив морозами свій цвіт І хмарив *день*, і грабив світ” (661) і т. ін. Іменник *день* у подібних тропеїчних конструкціях несе в собі, як правило, семантику об'єкта дії, тому надалі називатимемо подібні образи об'єктними.

Представлених імпліцитно активних та об'єктних стилем достатньо для того, щоб переконатися, що в їх рамках простежується зв'язок людини з природою. Взаємопроникнення цих тематичних комплексів мало місце і в ряді суб'єктних образів дня. Світлий, ясний день, такий, який буває в травні, у ліриці О. Олеся оцінюється позитивно. Більше того, позитивні характеристики певної особи чи явища нерідко реалізуються у формі порівняння цієї особи чи явища з ясним, “майовим” днем: “Ти (дівчина – К.Б.) *днем* була... Як *день*, ясна і мила...” (605); “Хоч це любов моя остання... Але вона, як *день* в маю, Як пташки перше щебетання...” (298). Таким чином, органічним для поета є введення слова *день* з означеною емотивною оцінкою також і в символічні контексти:

“Затопила чорна туга
Мого серця береги...
Ані брата, ані друга,
Тільки люті вороги...
Лийся, пиво бурштинове,
Чорну тугу розпускай,
Оберни ніч в *день* майовий,
А чужину – в рідний край” (556).

День у наведеному вірші символізує радість, щастя, в той час як ніч – страждання, сум, душевний біль ліричного героя. Слід зазначити, що антитеза *день* (ранок) – ніч, наявна в представленому

творі, є наскрізною в ліриці О. Олеся, митця, який нерідко використовує прийом контрасту.

У поезії “Тривожні сни...” значення суб’єктного й об’єктного образу дня чергуються:

“...А *день* приходе, як коваль:

Бере у руки молот,
Замість ковадла – серце

І гучно б’є по ньому.

Кує нове, майбутнє.

Я падаю, благаю на колінах:

“...Убий мене! Не муч так довго!

Мій кожний атом зойком сходить!

Убий мене!” А він на те:

“О ні! Ти мусиш жити!

І жити будеш”.

Смеркає. Рука якась непевна...

Ще мить – і він відкинутий

Набік недбало.

Коваль пішов, замкнувши кузню” (414).

Якщо порівняти наведений образ із тими суб’єктивними стилемами, які були репрезентовані вище, то особливо помітним стає той факт, що *день* у представленому поетичному фрагменті постає не просто субстанцією, яка виявляє емоції, перебуває в певному стані, а активним діячем. Об’єктом дії дня у вірші “Тривожні сни...” є людина (серце і людина пов’язані синекдохічно), ліричний герой: він стомився від життя, від того, що кожний новий день приносить нові події і думки, які виникають у зв’язку з цими подіями, завдаючи душевного болю. Ліричний персонаж, звертаючись до дня, благає про смерть, але *день* відмовляє йому у проханні, говорячи: “О ні! Ти мусиш жити! І жити будеш”. Тобто, фактично, між ліричним героєм і днем відбувається діалог, вони обидва стають і суб’єктами, і об’єктами мовлення. У віршах, де неістоті приписуються дії, стани, ознаки живої істоти, російська дослідниця І. Тюкова, слідом за Т. Добжинською, вбачає “деяку подібність до казкових текстів”⁶. Наявність діалогу в цій поезії О. Олеся ріднить її з епічними творами взагалі.

У наведеному фрагменті образ дня неодноразово перебудовується. На початку цитованого уривка стерта метафора *день приходить* актуалізується за рахунок уведення об’єкта

порівняння і подальшого розгортання на її базі персоніфікаційного ланцюжка. Функціональне навантаження метафор, що виводяться з автоматизму сприйняття, як справедливо зазначає І. Тюкова⁷, збільшується. Контамінація метафори приписування і порівняння (“день приходить, як коваль...”) змінюється в кінці поетичного фрагмента метафорою заміщення: “коваль (замість *день* – К. Б.) пішов...” У послідовності тропеїчних видозмін, які описані, простежується посилення антропоморфізації дня, що надає образу наочності й виразності.

Результати розгляду тропеїчних і символічних образів дня в ліриці О. Олесея дозволяють зробити такі основні висновки:

- Образ відзначається неоднорідністю розробки: поет відтворює стандартні тропи (*день* гасне), деавтоматизує мовні метафори, утворюючи на їх основі “свіжі” образи (“В вигнанні *дні* течуть, як сльози”), створює індивідуальні образні структури (“Майовий *день* розведе віі...”).
- Серед структурно-семантичних типів образу найпоширенішими є суб’єктні; у їх рамках *день*, як правило, постає субстанцією, що перебуває в певних станах, виражає емоції тощо (“...*день* вмирав”; “Плаче *день*...” і т. ін.)
- *День* в О. Олесея часто здобуває позитивну емотивну оцінку і саме з такою маркованістю функціонує в символічних контекстах.
- Символічні образи дня використовуються як у віршах на громадсько-політичну тематику, так і у творах камерного звучання. У політичній ліриці митця *день* символізує час, коли має перемагати правда, воля; у поезіях, темою яких є переживання особистого характеру, *день* семантично співвідноситься з радістю, щастям тощо.

¹Олесь О. Твори в 2-х тт. – К., 1990. Тут і далі цитуємо поезії за вказаним виданням; ²Иваницкий А.И. Задачи тропов в поздней гоголевской публицистике // Значение и смысл слова. Художественная речь, публицистика. – Под ред. Д.Э.Розенталя. – М., 1987. – С. 62; ³Словник української мови: в 11-ти тт. – Т.8. – К., 1977. – С. 218; ⁴Там само; ⁵Сыпченко С.В. Актуализация многозначности слова как средство регулятивности в поэтических текстах Н. Гумилева // Коммуникативно-прагматические аспекты слова в художественном тексте. – Под ред. Н.С. Болотовой. – Томск, 2000. – С.61; ⁶Тюкова И.Н. Некоторые структурно-семантические и функциональные особенности метафоры в ранней лирике Б.Л. Пастернака // Коммуникативно-прагматические аспекты слова в

художественном тексті. – Под ред. Н.С. Болотовой. – Томск, 2000. – С. 83;
⁷Там само. – С. 79.

А.В. Виговська, асп.

РОЗВИТОК АГРАРНОЇ СИМВОЛІКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ (барокова символіка у П.Тичини)

Стаття присвячена вивченню способів використання слів-символів в поетичних текстах та процесів поетичної семантизації.

The article is devoted to studying of ways of use of agrarian symbolics in poetic language and process of the poetic semantization.

Мова є інструментом ментального впорядкування світу і відображенням ментального сприйняття. Своєрідним орієнтиром в освоєнні дійсності, тим значущим, що виділяє людська свідомість, є слово-символ. “Символ ніколи не належить якомусь одному синхронічному зрізу культури – він завжди просякає цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого й ідучи у майбутнє”¹. Вивчення способів використання слів-символів в поетичних текстах, загальних семантичних змін у цих словах (розширення символіки, семантичне оновлення, наповнення їх сучасним змістом) допоможе виявити діючі у художньому мовленні процеси поетичної семантизації.

Символізм є однією з домінант барокового стилю. Символіку епохи бароко можна поділити на два види. Перший вид створюється автором за певними канонами поезики свідомо і призначається для того, щоб писане або мовлене слово вражало читача, другий є “реліктом міфологічного світогляду і передає не стільки образи об’єктивного світу, скільки специфічний досвід особистісного, інтуїтивного осягнення цього світу, є своєрідним проривом ірраціонального крізь товщу умовностей, накладених суспільством”². Ці образи є міфологічними, архетиповими, і розкриття їхнього символічного значення є важливим для вивчення семантичного розвитку лексичної системи української мови.

Аграрна символіка належить до другого виду і становить великий культурно-естетичний шар в образній системі барокової та

необарокової поезії.

У 20-і роки ціла течія в українській літературі дістала назву "необароко" (П. Тичина, М. Бажан, Є. Плужник тощо). Говорити про цілком свідому орієнтацію останніх на барокові традиції, на думку М. Сулими, не слід³. Йдеться тут скоріше про поступове накопичення "банку" образів, прийомів тощо, яке постійно відбувається відтоді, як словесна творчість набула самостійності і про пригадування тих образів та прийомів наступними поколіннями з урахуванням усіх тих змін, які сталися в суспільстві.

"Кожна епоха висуває ті чи інші явища минулого, їй близькі, і забуває інші. Епоха завжди підбирає необхідні їй матеріали, але використання цих матеріалів характеризує лише її саму"⁴. "Вплив" може відбутися тоді і в такому напрямі, коли і в якому напрямі для цього є відповідні умови. Він надає митцеві при збігові функції формальні елементи для її розвитку і закріплення. Якщо цього "впливу" немає, аналогічна функція може привести і без нього до аналогічних формальних елементів.

Семантичні компоненти, характерні для архетипу, дають поштовх для розвитку та трансформації семантики слова в кожній національній мовній системі і одночасно поєднують національне та загальнолюдське.

До аграрних слів символів належать такі лексеми: сад, плід, квітка, лоза, поле(нива), верба, троянда (рожа); назви дій – садити, сіяти, цвісти, квітнути, сохнути.

Естетика бароко по-своєму освоїла масив аграрних символів, поєднавши їх з образом Ісуса і світом духовних цінностей. Давне тлумачення і розуміння поетичної символіки поступилося вимогам стилю бароко, який актуалізував у поетичному слові не тільки зміст, але й форму, акцентуючи увагу на ефектності та естетичності засобів словесного образотворення. Це зумовлено загостреним православно-візантійською традицією ідеальним світосприйняттям, що породило потребу говорити про вищі трансцендентальні смисли та сутності. Так, з Ісусом пов'язуються такі поетичні асоціації: "червленна рожа", "нива", "насіння", "плід":

...понеж Христос есть червленна

рожа, власною кровію в страстех обогрєнна⁵.

А Дух Свят с своим мирным плодом вѣтъ являет,

Плод духовный "Любы мир!" мирно насаждает⁶.

Нива блага Христос ест - так церков вѣщаєт⁷.

В епоху бароко образ слова завжди поєднується з образом насіння. Як небесна вода є запорукою зародження і тривання фізичного життя на землі, так і слово є першопочатком життя духовного, адже Бог і слово- це одне.

Бог- слово, Божий сын по челоѵѵчи
Сынѵ, когды иншой не требует рѵѵчи⁸

У поезії кінця XVI – початку XVIII ст. образ сіяння жнив увійшов як долучення до справжньої віри.

Насѵѵнне тоє слово значило,
Що, в землю павши, нов плод сотворило.
И слово в землю кгды ся тут всѵѵваєт,
Жита в житници неба плод дать маєт⁹.

У П. Тичини присутня подібна метафора. Оскільки слово-символ має здатність зберігати у згорненому вигляді великі сюжети, зафіксовані в пам'яті людей, у семантичному плані це виражається в частковому збереженні вже відомої семантики слова-символу і накладанні на неї оновленого змісту. Тут виявляється смислова і структурна самостійність значень, закріплення у свідомості людини. Символи, що характеризуються сталим функціонуванням, набувають здатності входити до контексту, зберігаючи сформоване раніше значення.

Падають зерна кришталевої музики.
З глибин Вічності падають зерна
в душу.
І там, в озері душі,
над яким у недосяжній високості в'ються голуби-
тремтіння,

Там,
У повнозвучнім озері акордами розцвітають,
Натхненними, як очі предків!¹⁰
До архетипових символів належить і образ саду – душі, краси,
радості.

Щаслив тот и без утіх, кто побѵѵдил смертнѵѵ грѵѵх.
Душа его – божий град, душа его – божій сад.¹¹
Музика – цвіт, веселля, корень пісній значних.
Музика – сад утіхи, жродло мыслѵѵй вдячних.¹²

Семантичну функцію слова-символу сад переймають інші лексеми зі значенням рослини.

Душа моя єсть верба, а ты (Бог) еси ей вода.¹³

Обсипалась душа твоя –
(Вранішня вишня...) ¹⁴

Душа моя послухай! –
Як яблуна в цвіту. ¹⁵

Виходу слова за межі свого номінативного значення сприяють мовний паралелізм.

Гей, над дорогою стоїть верба,
Дзвінки дощові струни ловить,
Все вітами хитає, наче сумно мовить:
Журба, журба...
Отак роки, отак без краю
На струнах Вічності перебираю
Я, одинокая верба. ¹⁶

Опосередкованими ланками у створенні специфічного значення слова, яке характеризується надзвичайною смістю семантичної структури, виступають метафоричні переноси та порівняння

-Жона відважна, діва гріховна
гряде до нас.
Нагая - без одежі, без прикрас -
чарує, мов та рожа повна. ¹⁷

У поезії П. Тичини слова-символи зберігають зв'язок з архетипом і включають нові семантичні компоненти на основі існуючих. Процес символізації здійснюється на основі актуалізації постійного архетипічного компонента.

(Ave Maria,
Калино моя!)
Іде і сміється:
життя! квіток! ¹⁸

Семи "краса", "чистота" виявляються як основні в багатьох словах-символах: калина, троянда, лілея.

Одтоль слава Могилом вічна повстанет
І лілія високих цнот їх не ув'янет. ¹⁹

Можна говорити про полісемічність слів-символів, про їхню синонімію, проте семантична структура кожного слова-символа має і свої специфічні семи. Традиційний символ може втілюватися в декількох номінаціях і при цьому зберігати основне символічне значення. На основі цього символи можуть утворювати систему синонімічних та антонімічних пар.

Душа моя процвіла и радостей навела.²⁰
Любові усміх квітне раз – ще й тлінно.²¹
В осяйній блакиті –
Гей,
Там
Розцвітали грози!(67)
Нема з ким розцвісти устам.(298)
В світах розцвітаючий світ мій верни ти
Любую, милу, святу мою! (300)
Розцвіли в душі мої хорали,
Розцвіли хорали дивні, скрипками заграли. (301)
І сам цвіту – ридаю, як роса...(306)

Слова-символи також співвідносяться з реальними явищами, із психологічними станами. Цьому сприяють мовний паралелізм або порівняльні конструкції, семантика контексту, елементи мікрополя, що також отримують символічне навантаження.

Перетворення слова на символ супроводжується приглушенням семи "рослина" та актуалізацією асоціативної семи "людина". Спільними семами у такому випадку виступають зовнішній вигляд або певна властивість .

Человѣк, яко трава; дніе его, яко цвѣты –
Днесь цвѣтет, утро мает постѣченный быти.²²
Люди дикі, мов шипшина.²³
Ви ніжно-стомлені – троянди зломлені:
Ой, не цвісти вам знову, не цвісти.²⁴
З душі моєї – мов лілеї –
Ростуть прекрасні – ясні, ясні –
З душі моєї смутки, жалі мов квітоньки ростуть.²⁵

Лише простеживши різні зв'язки слів-символів на парадигматичному та синтагматичному рівнях, можна виявити їх символічну сутність як мовної категорії.

Символ є багатоплановою відкритою семантичною структурою, що має здатність в одному контексті виявляти кілька символічних значень одночасно. Символічне значення здатне активізувати нове значення, що позначається практично на всіх компонентах слова. Слово- символ з його ядром і периферією є не відносно сталою величиною, а динамічним утворенням, через яке здійснюється специфічне осягнення дійсності.

¹Лотман Ю.М. Символ в системі культури // Учен. записки Тартуського ун-та. – 1987. – Вып. 754. – С. 11–12; ²Андрієнко Л.О. Генеза поетичної метафори бароко // Мовознавство. – 1996. – №2-3. – С. 41; ³Сулима М.М. Елементи поетики бароко в українській поезії 20-х років // радянське літературознавство. – 1988. – №6. – С. 20; ⁴Тынянов Ю. Архаїсти и новаторы. – Л., 1929. – С. 12; ⁵Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992. – С. 116; ⁶Там само. – С. 231; ⁷Там само. – С. 313; ⁸Там само. – С. 86; ⁹Там само. – С. 69; ¹⁰Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1983. – Т. 1. – С. 83; ¹¹Сковорода Г. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 1. – С. 62; ¹²Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 245; ¹³Сковорода Г. Зазнач. праця. – С. 62; ¹⁴Тичина П. Зазнач. праця. – С. 45; ¹⁵Там само. – С. 50; ¹⁶Там само. – С. 303; ¹⁷Там само. – С. 50; ¹⁸Там само. – С. 108; ¹⁹Там само. – С. 109; ²⁰Сковорода Г. Зазнач. праця. – С. 62; ²¹Тичина П. Зазнач. праця. – С. 46; ²²Українська поезія. Середина XVII ст. – С. 37; ²³Тичина П. Зазнач. праця. – С. 210; ²⁴Там само. – С. 306; ²⁵Там само. – С. 38.

Л.П. Куриляк, асп.

ДЕСКРИПЦІЇ – КОРЕФЕРЕНТИ СТРИЖНЕВОЇ НОМІНАЦІЇ

У статті “Дескрипції – кореференти стрижневої номінації” дескриптивні позначення категоризуються як інтродуктивно-ідентифікаційні номінації різного типу, що забезпечують правильність та однозначність референції об’єктів, виділяють їх з певної групи найменувань, кваліфікують за релевантною, відмінною ознакою.

The article “Descriptions – coreferents of the main nomination” deals with descripton marks which are designating as introduction and identification nominations of different types, with provide, right and uneguivocol referentions of red objekt, choose them from definite group of nominations, gualify them with relative different characteristics.

Референція об’єктів навколишньої дійсності у лінгвістиці здійснюється за допомогою таких відношень між номінативними одиницями, як: вказівка, найменування і позначення¹. Позначення номінацією – це насамперед ідентифікація або кваліфікація референта, що у зарубіжному мовознавстві категоризується як дескрипція (за Б. Расселом)², інколи – як одиничні чи складні терми^{3,4},

рідше – як мовні індекси⁵. При цьому дослідники зосереджують увагу на функціональному навантаженні дескриптивних конструкцій із позиції формально-семантичної будови речення, де їх інтерпретація спрямована на розрізнення актантів та груп предикатів^{6,7}. Окремі з учених звертають увагу на види дескрипцій. Зокрема, Б. Рассел поділяє їх на дві категорії: *невизначенні (або неоднозначні) і визначені*⁸. Останні в інтерпретації У. Куайна сприймаються як “одиночні дескрипції, складні загальні терми на зразок *брат Авеля*”⁹. До дескриптивних позначень не зараховують вказівні слова (дейктичні, егоцентричні займенники), власні назви, які кваліфікують як “прості символи, незалежні від інших слів, нездатні передавати значення”¹⁰, номінації-звертання, що, містячи емоційні, прагматичні компоненти, не ідентифікують референт¹¹.

У російському мовознавстві проблема дескриптивного позначення зводиться передусім до виділення інтродуктивної та ідентифікуючої “дескрипцій (номінацій)”¹², називних груп з іменником у вершині, серед яких розрізняють повні і неповні дескрипції¹³, розмежовують дескриптивні й оцінні номінації, висловлення¹⁴.

Важливою концептуальною дефініцією в окресленні терміна *дескрипція* є мовленнева конструкція, подана у теорії Б. Расселла, – “*те, що відноситься до чогось...*” (при тлумаченні дескрипцій типу *автор “Ваверля”*¹⁵). Аналогічні описові конструкції (“*той, хто називається*”, “*такий, що*”, “*той, хто є тим-то*”) у мовленні функціонують часто, особливо при найменуванні об’єкта за зоровими, субстанційними чи іншими ознаками, коли мовець хоче виділити його з-поміж інших. У тексті вони, як правило, виконують роль засобу топіко- та образотворення, формують підтекст, виступають як експліцитні маркери для імпліцитного вираження суб’єктивно-модальних, оцінних кваліфікацій об’єктів.

У нашому розумінні дескрипції – це інтродуктивно-ідентифікаційні номінації, називні одиниці з вказівними словами, означеннями (актуалізаторами, інтенсифікаторами) або й інші описові конструкції, які забезпечують правильність та однозначність референції об’єктів, виділяють їх з певної групи найменувань, ідентифікуючи за релевантною, відмінною (яскравовиявленою, розрізнявальною) ознакою. У фрагменті тексту вони здебільшого функціонують поряд з іншими референційно тотожними номінаціями предмета розповіді. При цьому дескрипції можуть започатковувати

репрезентацію референта, виступати як першим членом кореферентної пари – антецедентом, так і вживатися у ролі його субститутів.

Функціональне навантаження дескрипцій (або дескриптивних конструкцій) у художньому тексті полізначеннєве. Зокрема, представлення референта невизначеною (інтродуктивною) дескрипцією вводить його у світ розповіді, закладає початкову рецепцію, акцентує на суб'єктивно-модальних, інтеїційно-текстових характеристиках об'єкта. Порівняймо: “Єдин король був мудрий, то був Володислав. Та він покинув цю земну юдолю – Володислав, що створений для трону”¹⁶; або: “Однак, коли учився я у школі був знак мені, і дуже дивний знак”¹⁷. У першому сегменті дескрипції *єдин король* та *Володислав, що створений для трону* кваліфікують образ короля за спільною ознакою – правлінням. Інтродуктивна номінація об'єкта розповіді імплікує декілька значеннєвих позицій, невідомих для адресата (слухача, реципієнта): “*єдиний король*” якої країни, “*єдиний король*” якої епохи, який саме “*Володислав*”? За інтенцією адресанта утворена дескрипція *Володислав, що створений для трону* акцентує на релевантній характеристиці індивідуального референта, семантично підкресленій, відмінній від загальної групи найменувань, які можна ідентифікувати за таким же денотативним значенням (пор.: *той, хто править королівством*). Смісловажливою, доміантною стає ознака “*той, хто створений для трону*”, “*той, хто гідний такого правління*”.

У другому випадку невизначена дескрипція *дивний знак* уточнює думку адресанта, не розкривачи її змісту, проте підкреслює ознаку, яка може бути семантичним маркером для сприйняття наступних, можливих подій, пов'язаних з його особою, певною діяльністю.

У межах тексту дескрипції, репрезентуючи різноаспектне представлення референта, доповнюють кореферентну пару (формально виражену як антецедент – субститут) або ширше – ряд, утворений співвказівними номінаціями, кожна з яких відрізняється від попередньої чи наступної сигніфікативним наповненням. Дескриптивні означення, співвідносячись зі стрижневою номінацією, як правило, звужують, уточнюють або розширюють її змістовий потенціал, наприклад: “*Той нунцій роздавав полякам індульгенції. А наш Іоасаф усе святив мечі: Шрамко десь чув, що він поліг як лицар. Первосвященик мій, в миру анахорет. Душпастир і козак, єдиний у*

двох лицях. Коли нас витіснили, він вийшов наперед. І в день свого тріумфу, - розказував Шрамко як чув із людських вуст, - туди прийшов король і зняв свого труха: серед мерців лежав у митрі Златоуст”¹⁸. Виділені кореферентні дескрипції функціонують як кваліфікатори імпліцитного (експлікованого у передтексті) референта *Іоасаф*, забезпечуючи його одиничність, вказують на виняткові якості особи. У порівнянні з власною назвою дескрипція *наш Іоасаф* значеннєво ускладнена латентними семами, що підкреслюють імпліцитні кваліфікації (“рідний”, “свій”) об’єкта, започатковують семантичне розгортання позитивної оцінки. Наступні дескриптивні позначення, завдяки актуалізації внутрішньоформних значень, передають асоціативно-образні, оцінні характеристики референта. Так, внутрішня форма дескрипції *первосвященик* (“той, хто перший між священиками”) виділяє якості, здобуті у результаті священничої діяльності, тоді як інша, синонімічна номінація – *душпастир* – акцентує на важливості його місії (букв.: “той, хто пасе душі”, “який відповідає за духовне виховання людини”), визначає домінують ознаку “покликання”, “доброго виконання місії”. Порівняймо ще: “Він (*Іоасаф* – Л.К.) пастир був, і добре пас”¹⁹. Прихована внутрішня форма референційно тотожної номінації *анакорет* (“той, хто є самітником, відлюдником”²⁰) вказує на індивідуальні, внутрішні якості *Іоасафа*, зумовлені багатством його душі, силою духу, доповнюючи позитивну інтерпретацію об’єкта розповіді. Смыслозначущою виступає й номінативна одиниця *козак*, що продовжує кваліфікацію особи за соціальними якостями, доповнює першу (*наш Іоасаф*) позитивною оцінкою, актуалізуючи латентні семи “войовничий, свій, рідний”.

Звернемо увагу на асоціативно-образне представлення референта *Златоуст*. Як уже зазначалось, власні назви не відносять до дескриптивних позначень. Однак у тексті, здебільшого художньому, поряд з іншими засобами образотворення, на наш погляд, важливим виступає перейменування персонажа новим іменем, за поняттєвим обсягом якого реципієнт може ідентифікувати або кваліфікувати об’єкт (тобто дескриптивно позначати), приписувати йому нові ознаки, отримані у результаті зіставлення, порівняння чи асоціативного перенесення. У наведеному сегменті власна назва категоризується нами як одинична дескрипція, що ідентифікує об’єкт оповіді за своїм сигніфікативним, історично закріпленим смыслом, забезпечуючи референційну однозначність

сприйняття. (На основі пресупозиційного фонду знань реципієнт співвідносить вказану дескрипцію з постаттю одного зі святих – Івана Златоустого, який відзначався ораторськими здібностями, був великим духовним пастирем, ревним служителем Христа, написав текст літургії). Називаючи об’єкт іншим іменем, автор відкриває новий аспект в інтерпретації образу, підсилює його позитивне сприйняття, наповнює текст додатковим топіком. Як бачимо, у порівнянні зі стрижневою номінацією *Ioасаф* (простим, семантично нечленованим символом) дескриптивні кореференти розширюють змістовий обсяг індивідуального референта, зокрема акцентують на його суб’єктивно-модальній кваліфікації, підсилюють інформаційно-комунікативне навантаження образу у фрагменті тексту.

Поряд з ідентифікаційною функцією дескрипціям властива ще й кваліфікативна, тобто дескриптивні номінації можуть містити оцінні семи або репрезентувати “інтенсифікатор оцінки”²¹, експлікованої передтекстом чи вираженої імпліцитно. У тексті оцінно навантажені семи виконують функцію підсилення виділеної ознаки, доповнення характеристики образу, змістове наповнення якого визначається в контексті. Наприклад: “*А ви, що звикли продавати слова і славу, хром і храм, - мої слова ревидувати не вам, паскудники, не вам*”²²; “*І мурзи, мурзи, ті замурзи, гаремний зморщений урюк, друшпалять слідом з поля бою – і як спинити цих тварюк*”²³. У зазначених сегментах оцінні дескрипції з яскравовиявленим негативним забарвленням експлікуються семантикою висловлень. Так, номінація *паскудники* – це синкретичне позначення (смісл його виводиться як “*ті, що звикли паскудити = продавати...*”), що конденсує в собі семантичні відтінки препозиційних кваліфікативних одиниць (*ви, що звикли продавати слова і славу, хром і храм ...*), які проєктують правильне декодування поетично актуалізованого внутрішньоформного значення аналізованої дескрипції. Конструкції *ті замурзи, цих тварюк* отримують оцінно-негативні семи не тільки завдяки тому, що відбивають перенесення тваринних ознак на позначення особи, але і в результаті семантичної атракції, каламбурного вживання слів, які, крім власне смислового виділення, вживаються з метою ритмотворення, створення відповідного (зі знаком “-”) стилістичного ефекту.

Кваліфікативними виступають дескрипції, утворені за зразком “*той, хто*”, “*той, який*”, які М.Г. Селезньов категоризує як “позначення, якому в базі даних відповідає один об’єкт”²⁴. Вони

можуть вживатися у ролі субститутів імпліцитного антецедента або, навпаки, функціонувати як стрижнева номінація кореферентної пари. Порівняймо: “А ось і той, що будить мене вранці”²⁵; “Скажи, хто – ті, що хліб беруть? – хлібобери чи ні. Микола поправив: – Вони хлібохаци. Засвоївши новий термін, Андрій показав на збір коло сільради, куди прикотили дрожки”²⁶. У першому випадку описова конструкція вказує на одиничний референт (півня), однозначне сприйняття якого не потребує прямого називання, оскільки ця ознака є семантично закріпленою за даною номінацією, зокрема, на основі контексту та фонових знань мовця. (Зіставимо ідентичну мотиваційну ознаку в номінаціях “будильник, годинник”) Наступна дескрипція, вжита автором, будується за текстово визначеною моделлю “ті, що хліб + дієслово”, підкреслення якої необхідне, оскільки подібні номінації (пор.: “хліботруси, хлібопроси, хлібокради, хлібокуси”²⁷) марковані, okazіональні, значення яких мотивоване твірною конструкцією. У цьому випадку дескриптивні позначення виступають першим членом кореферентної пари, акцентуючи на імпліцитних, непрямих характеристиках об’єктів розповіді, виділяючи оцінні семи.

Одиничні найменування індивідуального референта здебільшого мотивуються ситуативними, локальними, темпоральними та іншими ознаками, що, залежно від контексту, можуть змінюватись, наприклад: “Син, підбігши, піднімає(матір – Л.К.). Глянув на вартового і промовив з великою відразою: - Дикун собачий! – А той, прозваний, зготувавши гвинтівку, процідив зневажливо: - Ти! Гляди мені, - і замовк”²⁸. Дескрипції вартовий, той, прозваний позначають об’єкт за родом діяльності (ситуативною, тимчасово зумовленою ознакою) та локальним, імпліцитно вираженим твірним “прозивати”. Дейктичне слово у поєднанні з дескрипцією виконує роль інтенсифікатора оцінного значення, передає суб’єктивно-модальне ставлення мовця до названого об’єкта. Порівняймо ще: “Притьма, мов при допиті стрічається чоловік, дзьобаний і їдкий з лиця, як сірка, серед якої очі горять темною охрою! - палить ними хлопця і находить на нього, чогось прив’язнувши до двору. Хлопець відскочив набік, бігши через хвіртку, оглянувся: причена рушає далі. Батько почув про поклъваного і здогадався: - Приспосібник, як хорт; крикнуть: “куси!” – він кинеється до горла”²⁹. Виділена інтродуктивна номінація одночасно представляє ідентифікаційні характеристики об’єкта розповіді. Так, порівняльне

висловлення *дзьобаний і їдкий з лиця, як сірка* вказує на виняткову “мітку” людини, стає образотвірним, кваліфікує особу за релевантною ознакою, семантично проектує наступну, референційно тотожну дескрипцію, – *покльований*. Кореференти *приспосібник, причена* доповнюють ідентифікаційно-кваліфікативну репрезентацію образу внутрішньоформними мотивованими значеннями (“*той, хто пристосувався*”, “*той, хто причепився*”). Як бачимо, дескрипції, утворені за локальною, ситуативною ознакою, формують багатоаспектну рецепцію семантики номінативної одиниці мовцями (реципієнтами), забезпечуючи успішність комунікативних актів.

Дескриптивні конструкції на позначення особи здебільшого виступають як асоціативно-образні, постійні ознаки, що стають релевантними, переростають в образ, функціонуючи як важливий засіб ідентифікації особи. Зауважимо, власна назва у порівнянні з такою дескрипцією виступає “порожнім” символом, семантично незначущим, неускладненим смисловими відтінками, наприклад: “*Прийшли червоні, в дев’ятсот двадцятому, і сходку скликали: голосують, щоб багатих забрати геть, – хто за це? Уже тоді наш Лук’ян, та ви знаєте його... – Лук’ян? – той, що “за”? – Він самий! Перший підняв “за” аж дві руки і з того часу однаково голосує*”³³. Звернемо увагу на інтерпретацію адресатом висловленого. Він ідентифікує особу за кваліфікативним позначенням *той, що “за”*, виділяючи його як одиничне, домінантне представлення. У тексті образ *Лук’яна* сприймається тільки за цією ознакою, інша вказівка на особу виступає семантично незначущою. Описова конструкція *той, що “за”* стає фреймовою, концептуально закріпленою, яка компресує відомості про події, пов’язані з особистістю об’єкта, функціонуючи як імпліцитний засіб вираження часових, оцінних, побутових характеристик. Отже, дескриптивна конструкція *той, що “за”* – образотвірна, незмінна вказівка на індивідуальний референт, концептуально закріплена, пресупозиційна, незаперечна при будь-яких контекстах,

Вживаючи дескрипції описового характеру, автор виділяє тільки ту інформацію, що є необхідною для декодування його інтенцій, правильної інтерпретації висловленого, успішного протікання комунікативного акту. Формуючи висловлене, адресант володіє спільним із мовцем пресупозиційним фондом знань, що дозволяє компресувати висловлення, семантично звужувати кваліфікацію об’єкта, виділяючи домінантною одну з ознак. Порівняймо: “*То*

був Михайлик, Катрусин наречений, - той, що не тільки проти царя, але й проти соціал-угодівців³⁰; “– Хіба не знаєте: це ж той Грицько, що його замкнули в тюрму, бо він, сіючи, насіння в картузі сховав”³¹. У названих сегментах виділені дескриптивні конструкції функціонують як постійні, незмінні ознаки, які, крім правильної ідентифікації об’єкта, вказують на політичні переконання, характеризують об’єкти за побутовими, життєвоважливими для них реаліями. Описові конструкції забезпечують компресію мовленнєвих актів, оскільки підкреслена ознака акцентує на ключовій, комунікативно важливій інформації.

Позначаючи об’єкти, дескрипції виділяють їх і семантично маркують. Одним із засобів представлення сигніфікативного наповнення виступає актуалізована внутрішня форма дескриптивних номінацій, здатна закладати неоднозначну, глибинну інтерпретацію образу, сприяти різноаспектній репрезентації об’єкта. Наприклад: “А він ходив в каптані з позументом, в казну по лікоть руку запускав. Меткий панок, із тих, що не погребують. Воно запхне і совість за манжет. Таке нікчемне – кидик, сухоребрик. Ще й зачіска ненаська – левержет”³². Кореферентні номінації виділяють кілька аспектів при кваліфікації образу. Так, дескриптивна конструкція *меткий панок, із тих, що не погребують* вказує на внутрішні якості, підкреслює імпліковані ознаки *спритності, корисливості*, зумовлює негативну інтерпретацію, яку продовжують наступні номінації. Граматичні маркери (співвказівка *воно, таке нікчемне*) підсилюють сприйняття образу в такому ж ракурсі. Градаційним, значеннєво виділеним, виступає дескриптивне висловлення *таке нікчемне – кидик, сухоребрик*. Внутрішня форма номінації *сухоребрик* одночасно актуалізує дві кваліфікації особи: за зовнішніми та внутрішніми якостями. (Порівняймо: “сухоребрик – трав’янистий бур’ян рослини хрестоцвітних, що цвіте жовтим цвітом; розм.: кістлява з випнутими ребрами, дуже худа людина” – ³⁴). Отже, внутрішньоформне значення зазначеної дескрипції виводиться як “*той, хто має сухі ребра*”, значущою виступає й ознака “*такий жовтавий, як бур’ян*”. Серед референційно тотожних номінації, що забезпечують різноаспектну кваліфікацію референта, маркування смислозначущої ознаки репрезентує саме внутрішня форма дескрипції *сухоребрик*.

Функціонування дескриптивних конструкцій у ролі кореферентів стрижневої номінації в художньому тексті сприяє створенню підтексту, формуванню імпліцитного змісту. Описові

висловлення виділяють той значеннєвий обсяг референта, що “нейтралізується” при його початковому представленні. Ознака, на яку вказує дескрипція, приписує об’єктові нову кваліфікацію, стає ключовою, семантично підкресленою, яка може контрастувати із звичайним, не актуалізованим у мовленні, набором сем. Порівняймо: “*Миرون Данилович притерп до стіни, коло крайнього вікна, і поглядає на промовця: “страшний, ох страшний!” – твердить він собі в думці: “такий переступить”*”³⁵. Виділена інтродуктивна номінація *проловець* вводить об’єкт у розповідь, ідентифікуючи за ознакою, що відповідає групі найменувань. У подальшому сприйнятті тексту актуалізованими стають ознаки, виділені реципієнтом. Інтерпретатор кваліфікує об’єкт за суб’єктивним сприйняттям, приписуючи йому нову оцінну сему; він підкреслює внутрішню сутність особи, акцентує на імпліцитних характеристиках, зокрема: “*це той, що переступить будь-що*”. (Порівняймо ще: “*На думці знов: “переступить хоч закон, хоч що*”³⁶).

Як бачимо, у художньому тексті дескрипції можуть представляти домінантні характеристики образу, ставати основою його семантичного розгортання або закладати новий аспект в його інтерпретації. У ключі сказаного розглянемо дві дескриптивні конструкції, що кваліфікують образ *Чаплінського* в історичному романі Ліни Костенко “Берестечко”. (Зауважимо: в основу сюжету роману взято один аспект із життя Богдана Хмельницького – поразку під Берестечком). Кваліфікативні ускладнені конструкції “*той, що під ворітьми жону під зашморгом проніс*”, “*той же, той, кого собі (Гелена, гетьманиша – Л.К.) з’єднала*”³⁷ найповніше репрезентують художній образ, оприявлюють релевантні, суб’єктивно-оцінні характеристики, відсилають реципієнта до історичних реалій, в контексті яких кваліфікація особи може доповнюватись додатковими смисловими акцентами. Так, перша дескрипція представляє особу за історично закріпленою інформацією: в асоціативному уявленні українців постать *Чаплінського* ідентифікується за ознакою “*той, хто викрав дружину у Хмельницького*”.

Друга вказівка на особу – *текстозумовлена*, розкриває інтерпретацію образу *Чаплінського* в романі “Берестечко”. Представлення індивідуального референта непрямым називанням (за допомогою описової конструкції) – *семантично марковане, виділене*. Дескрипція “*той же, той, кого собі з’єднала*” закладає початкове сприйняття референта, містить імпліцитні негативні семи, які репрезентують су-

б'єктивно-авторську оцінку образу, проектуючи його подальше сприйняття у такому ж ракурсі. (Порівняймо аналізовану конструкцію із кореферентними дескрипціями індивідуального референта, згаданими вище: “меткий панок із тих, що не погребують”, “таке нікчемне – кидик, сухоробрик”).

Поряд з дескриптивними номінаціями репрезентація об'єктів здійснюється і за допомогою власних назв (семантично незначущих, “порожніх” символів). При цьому індивідуальні імена виконують роль додаткових маркерів: забезпечуючи правильну інтерпретацію референта, спрямовують референційну віднесеність, конкретизують одиничність дескрипції³⁸. Порівняймо: “Влада є слабкою. З переляку не впустили Юльцю до театру. Не, не мою, а тоту газову принцесу”; “Моя Юльця страшно ся з того знервувала. Зустрічі з київською Юльцею справили на неї неймовірне враження” (газета “Поступ” від 31 січня – 6 лютого 2002р.). У наведеному сегменті правильна референція особи декодується за контекстуальними маркерами та пресупозиційними знаннями. Зокрема, прикметник *київська* відсилає реципієнта до кваліфікації особи за місцем проживання, однак ця ознака не є релевантною при ідентифікації референта, оскільки *київських Юль* може бути багато. (Зазначимо: такі номінації трактуються по-різному, їх не завжди відносять до дескриптивних³⁹). Ще одна кореферента дескрипція *тота газова принцеса* також сприймається неоднозначно, містить кілька пресупозицій: “принцеса країни, багатой на газ”; “дочка газового магната” та інші. У зазначеному контексті автор опосередковано, імпліцитно вказує на постать Юлії Тимошенко, яку можна ідентифікувати за дескриптивними конструкціями, що при додаткових імплікаціях (маючи на увазі передвиборний період) стають ситуативно закріпленими, стрижневими при кваліфікації зазначеної особи.

Отже, дескрипції – це насамперед позначення, що здебільшого вживаються замість власної назви, репрезентуючи при цьому її сигніфікативне наповнення, розширюючи відомості про вказаний нею предмет. Іноді вони функціонують з метою підкреслення схематичності, миттєвості найменування. У тексті, художньому зокрема, дескриптивні номінації можуть представляти і фрагментарні образи, наприклад: “*Попереду дві жінки розговорилися: одна – середнього віку, світловолоса, в брунастому, надто великому для неї чоловічому пальті і в старенькому темно-синьому береті; друга –*

років п'ятдесяти п'яти, сива, в зношеному, але теплому піджаку піскуватого відтінку і в хустині, що колись була зелено-картата, а тепер вицвіла до блідості і слабого сліду рисок. Хустина оповідає, як доводилося робити в ступу, і мокнути під дощем до самих морозів. Бесідниця-берет додає примітку: - без дощу, коли довго немає, то ще гірше; все сохне⁷⁴⁰. Дескрипції хустина, бесідниця-берет, утворені за локальними ознаками, непостійні. Залежно від контексту, вони можуть змінюватися. Їх смислове навантаження немарковане, оскільки не передбачає кваліфікації об'єкта, а тільки ідентифікує його. Домінантними у зазначеному контексті здатні виступати і варіантні описові конструкції, наприклад: “жінка, що в береті”, “жінка, що в хустині”.

Диференційну роль смислового розрізнення при ідентичних назвах особи виконують означення (інтенсифікатори чи актуалізатори), що у поєднанні з власною назвою утворюють одиничні дескрипції. Вносячи додаткові ознаки в семантичне наповнення висловлень, вони передають градаційне, оцінне значення або звужують поняттєвий обсяг референта⁴¹. Порівняймо: “Стрункі осички та берізки спинаються догори і там десь лагідно сюсюкаються, ніби про неї, про покинуту Марію”⁷⁴²; “Я одкидаю віі і згадую... воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих вікі”⁷⁴³. У наведених сегментах означення покинута імплікує лише один, однак важливий аспект в інтерпретації ключового образу роману У.Самчука “Марія”, ідентифікує постать Марії в період відсутності Корнія (її коханого), забезпечуючи в такий спосіб одиничність референції. Друга, розширена дескриптивна конструкція, репрезентує поняттєвий обсяг імені, збагачуючи його асоціативною інформацією, приписує одиничному референтові латентні ознаки “смирності, жертовності”, акцентує на винятковості особи, її неповторності.

Таким чином, дескрипції чи дескриптивні конструкції, що функціонують поряд зі стрижневою номінацією, актуалізуючи латентні семи, передають імпліцитні характеристики об'єкта, стають важливими засобами при його ідентифікації. Репрезентуючи асоціативно-образне доповнення сигніфікату, вони забезпечують (при певній кількості ідентичних позначень) правильну рецепцію референта. Дескрипції описового характеру (“той, хто”, “такий, що” та інші) сприймаються як топіко- та образотвірні категорії, квалі-

фікують об'єкт за концептуально закріпленими, фреймовими ознаками, розширюючи комунікативно-інформаційний простір тексту.

¹Лингвистический энциклопедический словарь/Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990.– С. 411; ²Рассел Б. Дескрипции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М., 1982.- С. 42; ³Куайн У.О. Слово и объект // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.18. Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – С. 70 - 89; ⁴Вежбицкая А. Дескрипция или цитация // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М., 1982.- С. 242; ⁵Беллерт И. Об одном условии связности текста //Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.8. Лингвистика текста. – М., 1978. – С. 187; ⁶Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции //Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М., 1982.- С. 9; ⁷Вежбицкая А. Указ. раб. – С. 242 -243; ⁸Рассел Б. Указ. раб. – С. 41; ⁹Куайн У.О. Указ. раб. – С. 77 - 82; ¹⁰Рассел Б. Указ. раб. – С. 48; ¹¹Вежбицкая А. Указ. раб. – С. 262; ¹²Арутюнова Н.Д. Дескрипции и дискурс // Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – С. 95; ¹³Селезнев М.Г. Референция и номинация // Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. – М., 1987. – С. 64 - 65; ¹⁴Вольф Е.М. О соотношении квалификативной и дескриптивной структур в семантике слова и высказывании // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 40. – №4. – 1981. – С. 391–397. ¹⁵Рассел Б. Указ. раб. – С. 48; ¹⁶Костенко Л.В. Берестечко: Историчний роман. – К., 1999. – С. 76; ¹⁷Там само. – С. 108; ¹⁸Там само. – С. 97; ¹⁹Там само. – С. 97; ²⁰Новий тлумачний словник української мови: У чотирьох томах. – Т. 2, 4. – К., 1999. – С. 42; ²¹Вольф Е.М. Указ. раб. – С. 397; ²²Костенко Л.В. Зазнач. праця. – СМ. 41; ²³Там само. – С. 9; ²⁴Селезнев М.Г. Указ. раб. – С. 65; ²⁵Костенко Л.В. Зазнач. праця. – С. 104; ²⁶Барка В. Поезія. Повість “Жовтий князь”. – К., 1999. – С. 51; ²⁷Там само. – С. 51; ²⁸Там само. – С. 66; ²⁹Там само. – С. 89; ³⁰Хвильовий М.Г. Сині етюди. Новели, оповідання, етюди. – К., 1989 – С. 276; ³¹Барка В. Зазнач. праця. – С 277 - 278; ³²Костенко Л.В. Зазнач. праця. – С. 59; ³³Там само. – С. 77; ³⁴Новий тлумачний словник української мови... – С. 465; ³⁵Барка В. Зазнач. праця. – С 277 - 44; ³⁶Там само. – С. 45; ³⁷Костенко Л.В. Зазнач. праця. – С. 67, 56; ³⁸Вежбицкая А. Указ. раб. – С. 242 - 243; ³⁹Там само. – С. 246 - 249; ⁴⁰Барка В. Зазнач. праця. – С 163; ⁴¹Арутюнова Н.Д. Дескрипции... – С. 120; ⁴²Самчук У.О. Марія. Хроніка одного життя: Роман – К., 1991. – С 27; ⁴³Хвильовий М.Г. Зазнач. праця. – С 224.

СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мова йде про вироблення синтаксичних норм на сторінках першої щоденної газети українською мовою – “Рада”.

The article deals with development of syntactic norms on the pages of "Rada", the first daily newspaper in Ukrainian language.

На початку ХХ ст. перед мовознавцями, редакторами постало питання витворення єдиної літературної мови. Потрібно було виробити єдиний правопис, сформувавши словник, відкинувши зайві запозичення, діалектизми. Процес вироблення єдиної літературної норми торкнувся і синтаксису. Необхідно було відкинути діалектні синтаксичні конструкції, виробити єдиний синтаксичний варіант літературної мови для Східної та Західної України. Завдання випрацювання синтаксису виконувала, зокрема преса, тому що саме періодика завдяки письмовому фіксуванню мови може детально відобразити стан синтаксичного мовного рівня, показати усе синтаксичне багатство, що було характерне для мови того періоду.

Розглянемо, які ж норми пропагувала, які особливості відбивала. на своїх сторінках перша щоденна україномовна газета Наддніпрянської України – “Рада” за 1906 рік.

Слід сказати, що на сторінках видання присутні найрізноманітніші конструкції та типи простих та складних речень. Лише таке синтаксичне розмаїття могло задовольнити комунікативну потребу преси, що мала у певних ситуаціях подавати найдокладнішу інформацію, а в певних – обійти деякі питання, змушена була промовчати. Дуже поширені у газеті односкладні речення найрізноманітніших типів: іменні, дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові)¹. Це односкладні номінативні, що використовуються головним чином у заголовках, покликані привернути увагу читача до певних подій: “Телеграми”, “З газет та журналів” (1, 2, 3)*; “Суд”, “Слідство про бунтації”, “Кара на смерть” (1, 2, 3).

Часто трапляються у виданні безпідметові речення, зокрема, їх види: безособові та неозначено-особові. Така ситуація зумовлена

або замовчуванням дійової особи, небажанням про неї говорити, або відсутністю повної інформації.

Зустрічаємо, наприклад, такі неозначено-особові речення: *“Навколо Харькова, наприклад, за жито дають вже 72 копійки за пуд”* (72, 1). *“На політичних полюють, їх ловлять, зібрання накривають. А ось злодіїв – ніяк не спіймають”* (77, 3).

У “Раді” використовується також у простому реченні присудок, виражений безособовою дієслівною формою на -но, -то, яка також допомагає уникнути вказівки на дійову особу та є специфічною синтаксичною ознакою української мови: *“В Гадячі зведено буде школу імени недавно помершого відомого українського письменника, родом полтавця, Івана Рудченка (Білика), дуже талановитого белетриста і видавця відомих у науці етнографічних збірників чумацьких пісень та народніх казок.”* (15, 3).

Вживається безособова дієслівна форма на -но, -то і в неповних простих реченнях, в коротких повідомленнях, мета яких констатувати факт: *“Арештовано потайні друкарні.”* *“Заарештовано одного чоловіка.”* (77, 1); *“На пожарищі одеського театру знайдено ще один обгорілий труп столяра Файна.”* (15, 3). *“За короткий час було обікрадено силу людей. Злодіїв не знайдено”* (77, 3).

Щоб привернути, зацентувати увагу читача використовують короткі неповні неозначено-особові речення і у такому випадку: *“У царевкошайському повіті у селян уже немає хліба. Доїдають картоплю. Купують хліб на ярмарках.”* (17).

Неповні прості речення часто вживаються у заголовках. Що ж до заголовків, то взагалі цікаво простежити, які мовні конструкції використовуються для того, щоб привернути увагу читача, зацікавити, зупинити погляд саме на цьому матеріалі. Можна стверджувати, що тип заголовка, його довжина, складові визначаються перш за все комунікативною метою повідомлення. Так, у заголовках можуть використовуватись різні конструкції, типи простих речень. Заголовки можуть бути реченнями, різними за типом висловлювання: питальні, розповідні, спонукальні. Насамперед, дуже поширені питальні речення, але вони також можуть бути як непоширені, так і поширені. Так, зустрічаємо заголовок, який не містить конкретної інформації, а лише інтригує читача: *“Чому і чого?”* (12, 1). Інший заголовок містить головну інформацію певної проблеми, яка ніби задається у ньому: *“Чи власність селянська*

свята?” (7, 1). Для того, щоб заінтригувати читача, заголовки можуть містити діаметрально протилежні поняття, які позначаються словами-антонімами: “Чорна й біла кість.” (7, 1); “Колись і тепер.” (8, 1). Іноді заголовки становлять собою прислів’я, приказку, або перефразований народний вислів: “Краще пізно ніж ніколи” (25, 1); “Не кваптесь поперед батько” (3, 3). Розповідні речення-заголовки можуть як містити лише натяк, вказівку на певну тематику, проблематику, так і подавати більш повну інформацію: “Кара на смерть.” (1, 1); “Розвиток нашої мови і “кованість” її слів.” (25, 1); “Карні експедиції в Надбалтійському краї” (1, 1). Заголовки також можуть становити собою певний заклик – виражатись спонукальним реченням: “Бережіться отрути!” (33, 1). Найчастіше прислів’я становлять собою безпідметові узагальнено-особові речення: “Не хвались, а до діла берись” (15, 1).

Вживаються також як заголовки означено-особові речення, присудок у яких стоїть у наказовому способі. Такі речення характерні для закликів, коли необхідне привернення особливої уваги: “Плати штраф!” (74, 3).

Поряд із неповними простими реченнями у газеті вживаються повні поширені прості речення, покликані дати якнайповнішу інформацію про ту чи іншу подію, але разом з тим зробити це стисло, щоб не переобтяжувати увагу читача. Як правило, такі речення вживаються у коротких повідомленнях, телеграмах: *“Між станціями Бердичів та Бродицьке на вузькоколіній залізниці стався якийсь нещасливий випадок з пасажирським поїздом”* (17, 3).

На сторінках видання присутні також безособові прості речення у складі складного речення. Безособове просте речення із зрозумілих причин вживається і в першій частині нижченаведеного складного речення, у якому інша інформація подається досить детально, що вимагає використання багатьох другорядних членів речення: *“Коло під’їзду будинку № 32 на Межигорській вулиці і коло парадніх дверей будинку № 28 на Прозоровській вулиці знайдено підкинутих хлопчиків, обоє коло місяця від роду. Їх відправлено до дитячого притуку”* (15, 3).

Поряд із простими реченнями, що можуть точно завдяки другорядним, однорідним членам речення, вставним конструкціям, але резом із тим стисло подавати певну інформацію, дуже широко використовуються на сторінках видання складні речення. Цей тип речення потрібний у тих випадках, коли інформація має бути

викладена більш детально, коли з'ясовуються причиново-наслідкові відносини, коли головне речення передбачає атрибутивність, з'ясування. На сторінках газети зустрічаємо складносурядні та складнопідрядні речення усіх типів.

Широко представлені на сторінках "Ради" складносурядні речення, що творяться в основному таким чином, як і у сучасній літературній мові: за допомогою сурядних єднальних, протиставних та розділових сполучників. Найчастіше використовується єднальний сполучник *і*: *"Десь на Поділлію жив собі селянин Дмитро Гординський, і був він злодій такий, що вже тричі їй суджено його за злодійство"* (12, 3).

Не на багато рідше зустрічається протиставний сполучник *але*: *"Вибух стався в осередку міста, але народу на той час було мало"* (8, 3); *"Мостова комісія порішила замостити Дорогожицьку вулицю ще в маю місяці, але досі ще нічого з цього приводу не зроблено"* (12, 3).

Слід зазначити, що інші єднальні сполучники (*й, та* у значенні *і*) та протиставні (*проте, зате*) порівняно з вищенаведеними *і та але* вживаються значно рідше.

Розділові сполучники також представлені на сторінках видання. Так, у багатосполучниковому складному реченні, яке має порядок підрядний та сурядний зв'язки, сурядні речення поєднуються за допомогою розділових парних сполучників *або...або*. *"А вони тепер високо підняли голову: або виборча реформа буде така, як вони хочуть, така, яка їм не шкодить, або не буде ніякої"* (10, .1).

Складнопідрядні речення у виданні ткож вживаються у всій своїй різноманітності: з'ясувальні, означальні, обставинні, зокрема часові, причинові, підрядні мети, способу дії, умови.

Так, можна навести такий приклад з'ясувального речення: *"Ніхто не відає, як хто обідає."* (9, 3). Підрядне речення у цьому випадку відповідає на питання *чого* і приєднується до головного речення за допомогою з'ясувального сполучника *як*.

Зустрічаються в газеті досить часто також означальні речення: *"Єсть чутка, що східно-китайську залізницю віддадуть в аренду якомусь заграничному товариству"* (76, 2). У даному підрядному означальному реченні головне речення становить просте непоширене речення, завдяки чому замовчується вказівка на джерело інформації, що є досить необхідним та поширеним прийомом у журналістиці. Крім того, слід звернути увагу, що присудок у даному

реченні – застаріла форма дієслова *є*, що збереглась у деяких західних діалектах. Варто лише зауважити, що у виданні використовувались паралельні форми *є* та *єсть*, тому стверджувати, що газета користувалась у цьому випадку нормою західного або східного варіанту фонетичного привопису не зовсім доцільно. Скоріше можна говорити про невироблення єдиної остаточної літературної норми, що на той час було поширеним та зрозумілим явищем.

В означальних підрядних реченнях використовувались ті підрядні сполучники, що присутні і в сучасній українській літературній мові: в одних умовах взаємозамінними виступали сполучники *що, який, котрий*. Це давало змогу уникнути повторів, урізноманітнити виклад думок. “*Перш усього винна українська інтелігенція, що відцуралася від свого народу і стала перевертнями, “панами-москлялами”* (3, 1); “*10 сентября через Ярославль проїхало 116 людей, яких висилають до північних губерній*” (2, 3).

Досить часті у виданні речення обставинні, зокрема причинові, наслідкові, умови, мети, що покликані пояснити причини, витоки, наслідки певних подій, умови, за яких вони відбуваються. Саме у цьому і полягає завдання засобів масової інформації: не лише викласти об’єктивно фактичний матеріал, але й проаналізувати його.

Так, складнопідрядні речення причини оформлюються за допомогою сполучників підрядності *бо, через те що, тому що*. Ці сполучники є нормативними і для сучасної української мови. “*Найстрашніше їхати біля гуйвенського мосту, бо саме там найбільше нападають.*” (2, 2). “*Такий наказ видано через те, що за останні часи дуже часто роблять напади з куців* (3, 3).

Складнопідрядне речення умови найчастіше твориться за допомогою підрядного сполучника *коли*, який вживається і в сучасній українській літературній мові: “*Коли б чехи, чи словінці, належали, наприклад до Німеччини, то безперечно вони не могли б розвинути так легко свою національну справу, як під Австрією*” (3, 1). У підрядних реченнях умови зустрічається також сполучник *якщо*, що використовується і зараз, але писався він на сторінках газети як два окремих слова *як та що*: “*Як що прийняті вже некрути дозволять собі зробити якийсь бешкет, то їх судитиме військовий суд*” (12, 3).

Складнопідрядне речення часу оформлюється за допомогою сполучників, що вживаються і зараз: *коли, відколи*. “*Коли на сцені наприклад завивала буря, робилось і справді холодно...*” (11, 3). У

складнопідрядному реченні часу може використовуватися також поєднання прийменника *після* та родового відмінка займенника *той*: *“І ось, після того, як вийшов новий закон “Объ обществахъ и союзахъ”, українське громадянство по деяких городах почало засновувати “Просвіти” (5, 1).*

На сторінках “Ради” досить поширені складнопідрядні речення мети, що пояснюється їхньою комунікативною функцією, яка полягає у з’ясуванні мети певних дій, вчинків, подій. Підрядне речення у складнопідрядному мети приєднується до головного речення найчастіше за допомогою підрядних сполучників, що характерні і для сучасної української літературної мови: *щоб, аби*. Також використовуються складені сполучники *для того щоб, затим щоб*. *“І прихильники виборчої реформи поступаються перед ними, аби тільки не задлятися з самою справою, аби поробити в виборчому законі хоч деякі зміни на краще.” (10, 1). “В Києві є приют-школа для сліпих дітей, яких туди приймають, щоб научити якого-небудь ремесла (плетсти кошики, робити щітки), щоб вони могли заробляти собі на хліб” (9, 3).*

Суперечливість, неоднозначність оцінок подій, які відбувалися на початку століття, отримує своє втілення у широкому використанні допустових речень. У цих реченнях у підрядній частині викладена умова, не зважаючи на яку відбувалася дія у головній частині речення. У газеті найчастіше зустрічаємо допустові речення, у яких підрядна частина приєднувалася за допомогою сполучника *хоч (хоча)*. *“Він (уряд) мусить дуже обережно відноситись до прохань ріжних громадських партій про дозвіл нових з’їздів, хоча уряд з свого боку хоче дати повну волю всім приватним особам висловлювати свої погляди” (2, 2).*

Хоча й не так часто, як попередні розряди підрядних речень, використовуються також у виданні складнопідрядні речення з підрядними місця. Приєднуються підрядні речення до головного за допомогою сполучних слів, виражених прислівниками *де, куди, звідки*. *“В Олександрії (В Херсонщині) на дверях, де збирається “союз”, написано так: “за веру, царя и отечество суюзь русского народа” (79, 3)*

На сторінках видання широко використовуються складні багатосполучникові речення із кількома сурядними та підрядними різних типів. Це зумовлено завданням преси описувати події з різних точок зору, подавати детальну інформацію про події, вчинки,

з'ясовувати їхні причини, наслідки, висвітлювати умови, за яких вони відбувались. Прикладом може бути таке речення: *“І через той страх перед тим безладдям, перед руїною, народ вибрав у Думу таких людей, про яких гадав собі, що вони можуть запобігти лихові і завести кращий лад, при якому не повинно бути ні революції, ні утисків, ні страху, бо при тому новому ладі люди корились-би тільки непохитним, добрим законам, рівним для всіх і боялись-би тільки своєї совісти і людського суду”* (3, 1). У цьому складному реченні маємо ряд простих речень, поєднаних підрядним зв'язком, при чому використовуються підрядні різного типу: з'ясувальні, означальні, причинові. Деякі з них становлять ланцюг послідовної підрядності.

Отже, можемо зробити висновок, що залежно від комунікативної мети, обсягу інформації у “Раді” використовуються складнопідрядні речення усіх типів. Досить часто у виданні зустрічаються складнопідрядні речення з кількома підрядними супідрядного та послідовного зв'язку.

Використовуються у виданні також різні речення щодо мети висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні. *“Речь” сповіщає, що за три дні заарештовано більш як сто робітників, що їхали без білетів. Усім їм доведеться одсиджувати в тюрмі, бо вже ж коли не мають грошей на білет, де ж візьмуть на штраф?”* (15, 2). *“Селяне, не робіть самосудів!” “Сами допитаймо його!”* (20, 1). Варто також зазначити, що у публіцистичному стилі, на відміну від художнього та наукового, питальні речення часто виступають риторичними запитаннями, що не потребують відповіді: *“Скільки ж то людей буде таким чином позбавлено змоги подати й свій голос на виборах, скільки ж то людей муситимуть зректися свого виборчого права?”* (78, 1).

Таким чином, на сторінках першої щоденної газети “Раді” спостерігаємо різноманітні типи простих та складних речень (складносурядних та складнопідрядних), що використовуються залежно від комунікативної мети, адреси повідомлення, функцій, які у даному конкретному випадку виконує преса, від обсягу інформації, бажання автора або редактора подати повну чи скорочену інформацію, прокоментувати її, від характеру окремого матеріалу (телеграма, стаття, нарис та ін.).

Крім речень, варто розглянути словосполучення та прийменникові сполуки слів. Прийменникові словосполучення і на сьогоднішній день є каменем спотикання для багатьох користувачів

мови. Адже усім відомі проблеми із конструкціями, у яких використовуються прийменники з, із, зі, на, по та ін. Розглянемо, як вирішувалось це питання на початку століття, зокрема на сторінках “Ради”. Одразу потрібно зазначити, що якихось усталених загальних норм варто було лише сподіватися. Але вже на той час точилися дискусії з приводу прийменникових конструкцій. Одностайності серед мовознавців і у цьому питанні не було. Так, відомі думки І.С. Нечуя-Левицького², який обурювався не лише “кованими” словами, запозиченнями, що на сьогоднішній день стали нормативною, загальноновживаною лексикою, а й прийменниковими конструкціями. Зокрема, заперечував вживання прийменника *від*, пропонуючи старослов’янську форму *од*. На сторінка преси спостерігаємо відсутність єдиної норми, тобто паралельне вживання обох форм: “Далі з’їзд *од* імени партії висловлює готовність допомогати російським товаришам морально й матеріально і рішуче висловлюється проти того, щоб яка небудь держава встрявала у російські внутрішні справи.” (8, 3); “Добрий почин у сьому напрямку зробили депутати від духовенства подільської епархії, які на днях зібралися у Кам’янці на з’їзд.” (8, 1).

Уже на сторінках першої щоденної україномовної газети зустрічаємо сполучник *до*, що доречно використовується у кількох значеннях: для просторово-часової вказівки (“Царь і цариця з найяснішими дітьми прибули до Петергофа.” (8, 3); для позначення приналежності (“До участі в з’їзді закликано діячів товариств тверезости, духовних осіб і громадських діячів.” (8, 3).

Широко використовувався у виданні сполучник *по* у сполученні з іменником у місцевому відмінку, що є діалектною рисою: “Це було б великою кривдою цілому народові, бо коли полякам на українській землі можна вчити де-чого *по* школах на польській мові, то тим більші права на це мають українці.” (10, 1). У цьому реченні слід звернути увагу також на конструкцію *на польській мові*, що також не є нормативною для сучасної української мови. Але у “Раді” зустрічаємо також і нормативну конструкцію *українською мовою*, до того ж на багато частіше, що також демонструє процес витворення єдиної норми: “Але, як би там не було, з початку свого існування “спілка” виступала як організація українська: книжечки і інші видання були *українською мовою*...” (85, 1).

Прийменник *по* використовувався також у тих випадках, де мав би бути прийменник *з*, за: “По цим питанням написані цікаві й добре мотивовані доклади.” (8, 1); “По цій постанові в усіх вагонах буде певне число міст для певного ж числа осіб, які будуть їхати, - як у самім вагоні, так і на площадках його” (8, 3). У цьому реченні маємо також ще одне підтвердження на користь того, що в газеті переважали риси східного варіанта фонетичного правопису – це використання парного сполучника *як...так*, тоді як у західних виданнях маємо у цьому випадку діалектний варіант *так... так*.

Використовувався у “Раді” також нормативний прийменник *про*, на відміну від західних часописів, що користувалися діалектним варіантом *о*: “Тим часом щодня читаємо звістки *про* те, що в різних місцях воєнно-полеві суди присуджують на смерть чимало людей” (8, 1).

Отже, синтаксичні норми часопису в основному відповідають нормам сучасної української літературної мови. Іноді можемо спостерігати діалектні синтаксичні конструкції, або паралельне використання і нормативного, і діалектного варіантів, що свідчить про складний етап випрацювання, витворення єдиної літературної норми, що відбувався на сторінках преси на початку ХХ ст. Проте, як засвідчують вищенаведені приклади зі сторінок часопису, можна стверджувати, що видання зробило неабиякий внесок у витворення єдиної літературної мови. Засвідчивши складний процес вироблення єдиної норми для східної та західної періодики, за більшістю мовних рис користувалося східним варіантом фонетичного правопису, який був покладений в основу сучасної української літературної мови.

На сторінках часопису представлені різноманітні синтаксичні конструкції, покликані виконувати єдине завдання: найбільш вдало, відповідно до ситуації передавати інформацію.

¹Сучасна українська літературна мова // За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994. – С. 329; ²Нечуй-Левицький І.С. Сьогочасна часопис на мова на Україні // Україна. – 1907. – № 1–3.

*Надалі позначатимемо першою цифрою номер газети «Рада», другою – сторінку.

ЗМІСТ

Гнатюк Л.П.

Вікторія Володимирівна Моренець (Онищенко) –
науковець і педагог

4

МОДУСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ФАКТОЛОГІЇ У ЧАСОВОМУ І КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Шевченко Л.І.

Вербалізація української ментальності в просторі часу і культури:
символіка живого одухотвореного світу

9

Мосенкіс Ю.Л.

Нові матеріали до проблеми походження назви русь

26

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ПИТАННЯ У ДИСКУРСІ ФУНКЦІОНАЛІЗМУ

Горобець В.Й.

Недосліджена пам'ятка мови і культури XVIII ст.

34

Ніка О.І.

Модусна маркованість староукраїнської літературної мови: вставні
слова і конструкції

40

Насенко Г.М.

До передісторії української етимології

47

Видайчук Т.Л.

Система консонантизму староукраїнської літературної мови XVI ст.
та її відбиття у правописі житійно-повістевих пам'яток

55

Кисельов Р.Є.

Україномовні катехізиси почаївського друку та їх лексика

64

Русаченко Н.П.

Лінійні модифікації основ у словозміні староукраїнської мови
XVIII ст.

74

Фіголь Н.М.

Правописні особливості першої на східній Україні щоденної газети
українською мовою – “Ради”

82

Копецька Н.Г.

До проблеми формування лексико-семантичної групи на позначення
розумової діяльності людини у староукраїнській мові
XIV-XVIII ст.

90

ІДЮСТИЛІСТИЧНА І СТИЛІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА
СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Хом'як О.І.	
До питання теоретичних аспектів вивчення ідіостилю	101
Заболотня Р.В.	
Синестезія — явище міжсенсорної семантичної асоціації у мові	108
Буркут К.С.	
Образ дня в ліриці О.Олеся	117
Виговська А.В.	
Розвиток аграрної символіки в українській літературній мові (барокова символіка у П.Тичини)	123
Куриляк Л. П.	
Дескрипції – кореференти стрижневої номінації	129
Фіголь Н.М.	
Синтаксичні конструкції на сторінках преси початку ХХ ст.	141

CONTENTS

Hnatyuk L.P.

Victoria V. Morenets (Onyschenko) – scientist and teacher 4

THE MODUS INTERPRETATION OF THE LINGUISTIC FACTOLOGY IN TEMPORARY AND CULTURAL SPACES

Shevchenko L.I.

Verbalisation of the Ukrainian mentality in the spaces of time and culture: the symbolics of the alive inspired world 9

Mosenkis Yu. L.

New materials toward the problem of origin of the name *Rus*’ 26

THE HISTORICAL AND LINGUISTIC PROBLEMS IN THE FUNCTIONALISM DISCURSE

Horobets V.Y.

Newly found language and culture document of the 18th century 34

Nika O.I.

The modus marking of Old Ukrainian literary language: parenthesis 40

Nayenko H.M.

Toward the prehistory of the Ukrainian etymology 47

Vydaychuk T.L.

The system of consonantism of Old Ukrainian literary language of the 16th cent. and its reflection in the orthography of sacred life stories 55

Kyselyov R.Ye.

The catechisms of Pochayiv edition in Ukrainian and their lexicon 64

Rusachenko N.P.

Linear modifications of bases in word change of the Old Ukrainian language of the 18th century 74

Fihol N.M.

The spelling features of the first daily newspaper in Ukrainian language in the East Ukraine – "Rada" 82

Kopetzka N.H.

Toward a problem of formation of the lexical semantic group to indicate the notion “mind” in Old Ukrainian language of the 14th-18th centuries 90

**IDIOSTYLISTIC AND STYLISTIC PROBLEMATICS OF
MODERN RESEARCHES**

Homyak O.I.

Toward a question of the theoretical aspects of study of the individual style 101

Zabolotnya R.V.

Synaesthesia as the phenomenon of intersensory semantic association in the language 108

Burkut K.S.

The image of day in the poetry by O.Oles 117

Vyhovska A.V.

Development of the agrarian symbolics in the Ukrainian literary language (baroque symbolics in P.Tychyna's poetry) 123

Kurylyak L.P.

Descriptions – coreferents of the main nomination 129

Fihol N.M.

The syntactic structures on the pages of the press in the beginning of the 20th century 141